

SELÇUKLULAR'IN HORASAN'A İNDİKLERİ ZAMAN İSLÂM DÜNYASININ SİYASAL, SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ DURUMU

Or. Profesör M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

Türk Tarih Kurumu Başkanı

İslâm dini, sosyal hayatları bedevilik, siyasal durumları soyculuk (neseb) temeli üzerine kurulmuş bir kavim arasında çıkmıştı. Araplar, müslümanlıktan evvel قحطان *Kahtan* ve عدنان *Adnan* oğulları diye bir birlerine hasım iki büyük kümeye bölünmüşlerdi. Bunlardan her biri عماره *Ammare*, فخذ *Fahiz*, فصيله *Fasile* ve بطن *Batın* namlarıyla ikinci derecede guruplara ayrılmışlardı. Bu tâli guruplar aralarında mütemadiyen غزوه *Gazve* dedikleri kabile muharebelerile vakit geçiriyor, birbirlerini basıyor, talan ediyorlardı. Bazan da bütün عدنان *Adnan* oğulları birleşerek قحطان *Kahtan* oğulları guruplarıyla çarpışıyorlardı.

Henüz bedevilik halinde bulunan kavimlere mahsus olan bu hayat tarzı, çöl çevresinin gereği olarak soy hısımlığını (Nesebî asabiyeti) kuvvetlendirmiş, en yüksek sosyal merhale olan birlik duygularının uyanmasına mâni olmuştu.

Peygamberle ilk iki halifenin siyasetleri başlangıçta kutsal bir heyecan ve coşkunlukla arapların aşiretçilik ruhunu bir zaman için uyuşturdu. Fakat امیه *Ümeyye* oğullarının hükûmeti ellerine almaları bu ruhu tekrar uyandırdı, kuvvetlendirdi. Emeviler devrinde, medenî ve ictimâî durumları itibarile bedevilerden çok yüksek olan diğer müslümanları موالی *Mevali* (azadlı köle) namile kendilerinden aşağı gören araplar, kendi aralarında soy hısımlığına büyük bir kıymet vermeğe, her kabile fertleri kendilerini diğer kabile ferdlerinden üstün ve onların düşmanı telâkki etmeğe başladılar. Bu görüş, arap olmıyan müslümanlar arasında araplığa karşı شعوبيلک *Şüubilik* fırkasını doğurdu. Peygamberin mensup olduğu بنی هاشم *Beni Haşim*'le emevilerin mensup bulunduğu بنی امیه *Beni Amiyeh*

Beni Ümeyye arasında islâmdan evvel mevcut olan rekabet ve husumet de, dindarlık, dinde mübalatsızlık, saygısızlık şekillerinde gelişti, inkişaf etti.

Haşim oğullarının siyasal menfaatlerini dindarlık ve اهل بيته *Ehlibeyte*, yani Peygamber ailesine muhabbet, شيملىك *Şiilik* kisvesi altında inkişaf ettirmelerine, yani dindarlığı takviye ve bütün müslümanları din rabitasile kendilerine bağlamak istemelerine mukabil Emeviler de din mübalatsızlığı yaparak bu bağı zayıflatmak, Emevileri sevmeyen havalıye yani arap olmıyan müslümanlara karşı araplığı, kendilerine tarafdar olmıyan araplara karşı da soy hı-sımlığı, قيله عصبىتى *kabile asabiyeti*'ni kuvvetlendirmek siyasetini tervec ediyor, bu suretle mevkilerini korumağa, saltanatlarını muhafaza etmeğe çalışıyorlardı.

Emevilerin her şeye kıyan soyguncu idarelerine karşı uyanan umumî hoşnutsuzluk, Haşim oğullarının propagandalarile bir kat daha artarak nihayet bunların bedevi saltanatlarını temelinden söktü. Peygamber ailesinden olan Abbas oğullarını iktidar mevkiine çıkardı.

Abbasiler, tabiatile Emevilerden büsbütün ayrı bir siyaset takip ettiler. Bütün müslüman unsurları müsavî tutan bu siyaset neticesi olarak, islâm dinine girmiş olan muhtelif unsurlar, imparatorluğun mukadderatında âmil olmağa başladılar. Bu yüzden önce araplarla arap olmıyan müslümanlar موالى *Mevali* daha sonra da devlet teşkilâtında yüksek mevkileri elde eden unsurlarla edemiyen unsurlar arasında derin bir münaferet ve rekabet baş gösterdi.

Emevilerin sukutu tarihine kadar ehlibeyt taraftarlığı suretinde inkişaf eden Şiilik, ilk Abbasi halifelerinin kendilerine iktidar yollarını açan ابو سلمه *Ebu Seleme* ve ابو مسلم *Ebâ Müslim*'i şüphe üzerine alçakça katletmek gibi kanlı ve nankör bir sima ile sahneye çıkmaları üzerine ehlibeyt taraftarları üzerinde elîm bir tesir hasıl etti. Bu tesirin doğurduğu umumî hoşnutsuzluk, hilâfetin doğrudan doğruya Peygamberin kızı Fatma'dan doğan çocukların, yani Ali evlâdının hakkı olduğu davasını güdenleri kuvvetlendirdi. Abbasilerin Ali evlâdına karşı takip ettikleri siyaset, şiiiler arasında bunların zorla hakları ellerinden alınmış, gadre ve zulme uğramış masumlar telâkki edilmeleri fikrini kuvvetlendirdi.

Millî istiklâl gayesini güden İranlılar, Peygamber'in torunu ve Ali'nin oğlu Hüseyin'in son Sâsânî hükümdarı Yezdicürd'ün kızından olan çocuklarını Sâsânîlerin varisi saydıklarından bunları iktidar mevkiine getirmek, bu suretle millî bir hükümet kurmak gayesini takibe başladılar.

Halife Me'mun, hanedana karşı beslenen umumî nefreti izale için veziri âzamı iranlı Fazl bin Sehl'in ibramile Ali oğullarından şiiilerin imam tanıdıkları Ali Rıza'yı kendisinden sonra hilâfete geçmek üzere veliahd yapmağa mecbur oldu¹. Fakat Me'munun aynı zamanda kendisine damat edindiği Ali Rıza'yı bilâhara zehirli üzüm yedirerek itlâf etmesi² bu hoşnutsuzluğu ve infial büsbütün arttırdı.

Hudutları Türkistan içerilerinden Fasa kadar uzayan büyük imparatorluğu idare kabiliyetinde olan ricalin sahneden çekilmesini müteakip bu umumî infial muhtelif şekillerde baş gösterdi.

Araplar, mevaliyi iktidar mevkiine getirerek arapları tezlil eden Abbasileri ötedenberi sevmeliklerinden imparatorluk dahilinde bir iğtişâş unsuru oldular. Şüubiler, vaziyetten istifade ederek devleti filen ellerine almağa çalıştılar. Harun Reşid'in veziri Bermek oğlu Cafer, daha o zamanda arap olmıyan devlet ricalinden mürekkep bir işret meclisinde Ebâ Müslim'in hilâfeti bir hanedandan diğer bir hânedana geçirebilmesinden hayretle bahsolunurken: "Bunu bir hârika addetmemelidir. Ebâ Müslim buna altı yüz bin adam öldürerek muvaffak olabildi. Büyüklük ve maharet kan dökmeksizin bir devleti bir milletten diğer millete nakledebilmektir.." diyerek arap olmıyan unsurların hangi emel arkasında yürüdüklerini meydana vurmuştu. Şüubilerden asıl iranlılar ise tamamilen millî bir hükümet kurmak gayesine doğru tedbirler alıyorlardı. Fazl bin Sehl'in, Halife Me'mun'u baba cihetinden Ali'nin ana cihetinden de son Sâsânî kirası Yezdicürd'ün torunlarından olan İmam Ali - Sayı veliahd tayinine sevk ve teşvik etmesi, iranlıların bu hedefe erişmek yolundaki gayretlerinin ilk adımını teşkil ediyordu.

Araplarla sivil Tuharistanlılar ve İranlılar imparatorluğun yüksek makamları için çarpışırken askerî bir kuvvet olarak millî ad-

¹ مروج الذهب و معادن الجواهر، c. 2, s. 124

² ابن طططق كتاب الفخرى s. 199 ميسر tab'ı.

larile sahneye giren Türkler millî seciye ve kabiliyetleri gereği olarak hilâfet merkezinde devletin mukadderatını derhal ellerine aldılar. Muhtelif unsurların rekabet ve mücadeleleri karşısında mefluc kalan Abbâsî halifeleri, tedricen vâsi imparatorluk üzerindeki hüküm ve nüfuzlarını kaybetmeğe başladılar.

Abbâsî imparatorluğunun satvetli zamanında hilâfet merkezine en uzak olan مغرب اقصیٰ *Magribi Aksâ*'da (Fas hittasında) ادريس *Idris* oğullarının (788-985) istiklâlile baş gösteren parçalanma keyfiyeti تونس *Tunus*'da اغلب *Ağlep* oğullarının (800-909) Horasan'da طاهر *Tahir* oğullarının (821-872) zuhurlarından sonra şiddetlendi.

Arabistan'da زياد *Zübeyd*'de زياد *Ziyad* oğulları (819-1018) صنما *Sana*'da يعفر *Ya'fer* oğulları (861-997), الكرج *Elkerç*'de³ دلف *Dülef* oğulları (825-898) طبرستان *Taberistan*'da علوی حسن *Alevî Hasan* oğulları (864-928) Mısır'da طولون *Tolon* oğulları (868-905), İran'da صفار *Saffar* oğulları (868-908), Maveraünnehir'de شامان *Şaman* oğulları (874-999), Azerbaycan'da امروشنه *Esrüşne*' li, ساج *Saç* oğulları (879-930), Musul'da حمدان *Hemedan* oğulları (929-1003), Hemedan ve Deynever'de حسنويه *Hasneveyh* oğulları (959-1015) hükümetleri teşekkül etti.

Bu hükümetler birer hidiviyet mahiyetinde idiler. Yani Abbâsî imparatorluğunu metbu tanıyorlardı. Fakat bu metbuiyetin, dinî bir hürmetten başka manası yoktu. Hükümdarlar dahilî ve haricî her hususta müstakillen hareket ediyor, Bağdad'a müracaata lüzum görmiyorlardı. Memleketleri de veraset suretile evlatlarına intikal ediyordu.

Muazzam Abbâsî imparatorluğunun bu suretle parçalanması haricen Anadolu'ya hâkim olan Bizans imparatorluğu ile Eran havalisindeki Ermeni krallığının İslâm ülkelerine karşı besledikleri ihtirasları artırdı. Dahilen de Fas'tan Kâşgar'a kadar uzayan sahayı kanlı bir harp sahnesine çevirdi. Birbirlerini velyeden bu hükümetler, kendi içlerinde sürekli isyanlarla boğuştukları gibi, birbirleriyle de mütemadiyen çarpışıyor, yekdiğerinin memleketlerini zabt ve talan ediyorlardı. Bu feci manzaralara seyirci olmaktan başka bir şey yapamıyan halifeler ise, mağluba sövmek, galibi övmekle vakit geçiriyor, gönderdikleri iltifatlı menşurlarla galibin

³ Kerç, İran'da Hemedan'ia İsfahan arasındadır.

muvaffakiyetini tebrik, zaptettikleri ülkelerdeki hâkimiyetini tasdik etmek suretile hulûslarını arz ediyorlardı.

Selçuk oğullarının tarih sahnesine çıktıkları on birinci asrın ilk yarısında (1040) sık sık batıp çıkan bu hükûmetlerden şunlar yaşıyorlardı :

Tunus'da زرى *Ziri* oğulları (972—1148), Cezayir'de حماد *Ham-mad* oğulları (1007—1152), Mısır'da فاطمير *Fatimiler* (910—1171), Arabistan'da زبيد *Zübeyd*'de نجاح *Necah* oğulları (1021—1159), San'a-da سليح *Suleyh* oğulları (1037—1098), Halep'te مرداس *Merdas* oğulları (1023—1079), Musul'da عقيل *Ukeyl* oğulları (997—1097), Diyar-bekir'de مروان *Mervan* oğulları (990—1096), Halle'de مزيد *Mez-yed* oğulları (1012—1150), Türkistan'da قرمخانلير *Karahanlılar* (932—1212), جورجان *Cürcan*'da زيار *Zeyar* oğulları (928—1077), Cenubî İran ve Irak'da بويه *Büveyh* oğulları (932—1055), Isfahan ve Hemedan'da كاكويه *Kâkeveyh* oğulları (1007—1051), رويان *Ruyan*'da پادسيان *Padus-pan* oğulları (962—1453), Gence ve آمى *Ami*'de شداد *Şeddad* oğulları (951—1174), Afganistan'da سووك تكيين *Sövüktekin* oğulları (غزنویلر *Gaznevîler* 969—1182).

Büyük Abbasi İmparatorluğunun bu suretle parçalanması İslâm âlemini iktisadî, içtimaî, dinî bir anarşi içinde bıraktı. İlk devirlerde vasî imparatorluğun varidatı tükenmez bir menbadi. İkinci Halife Mansur, mütevali ihtilâlleri bastırmak, taraftarlarını arttırmak ve Bağdad şehrini kurmak için milyonlar sarfettiği halde öldüğü zaman hazinede altmış milyon dirhem ile on dört milyon dinar⁴ bırakmıştı⁵. Harun Reşid'in hazinesinden de dokuz yüz milyon dirhem çıkmıştı⁶.

İmparatorluk gayet geniş, köylüler ziraatle meşgul olduğundan halifeler umumî hizmetlerin masarifinden, kendi sefahat ve atiyelerinden artırarak bu kadar para cemedebiliyor, halka da bu vergiler o kadar ağır gelmiyordu. Valiler vergileri ve haracı muntazaman ve müstakimane topluyarak merkeze gönderiyorlardı. Varida-

⁴ O zamanlar bir dirhem takriben bir frank, bir dinar da yarım İngiliz altını kıymetinde idi.

⁵ مروج الذهب و معادن الجواهر c. 2, s. 177 Mısır tab'ı.

⁶ محمد بن جرير طبري، تاريخ الامم والملوك c. 3 s. 764.

tın masariften fazla olması Bağdad'ın, Sâsânler payitahtı olan مداین *Medayin*'e yakın kurulması Toharistan'lı ve İran'lı vezirlerin debdebeli hayat sürmek hevesi, çok geçmeden Bağdad'da bir israf ve sefahat devresi açılmasını intaç etti. Halifeler, hanedana mensup prensler, vezirler, kumandanlar ve bütün devlet ricali, Sâsânlerin zevk ve eğlence ile geçen sefihane hayatlarını taklide başladılar⁷. Sefahat âlemlerini devam ettirebilmek için herkes para toplamak hırsına düştü. İmparatorluğun zengin ve münbit arazisini, halifeler, hanedan mensupları, vezirler, kumandanlar, büyük memurlar kendilerine malikâne olarak gasbetmeğe başladılar. Bu hususta, kadınlar erkeklerle yarışa giriştiler.

Zevci مهدى *Mehdi* zamanında devlet işlerine karışmağa başlıyan حيزران *Hayzeran*, oğlu Harun Reşid devrinde müdahalesini daha ziyade ilerletti. Bu suretle temin ettiği servet neticesinde senevi varidatını yüz altmış milyon dirheme (franga) çıkardı⁸. Halife اتى *Vasik*'ın zevcesi قراتيس *Kratis*'in senelik varidatı ise on milyon dinarı yani beş milyon ingiliz lirasını buluyordu.

Bütün bu paralar, Binbir gece masallarında tasvir edilen sefahet âlemlerinde veyahut ona buna verilen faydasız atıye ve ihsanlarla israf ediliyor, umumî hizmetlere hiç bir şey ayrılmıyordu. Halife Me'mun, bir günde bir milyon beş yüz bin dirhem ihsan verecek kadar israfta ileri gitmişti.

Abbasî İmparatorluğunda متوكل *Mütevekkil*'den sonra devlet işleri, vezirler, kumandanlar, hadımlar ve kadınlar elinde kaldı. Sefahet hayatiyle asaletini kaybeden Abbasî hanedanı, artık yüksek seciyeli, azimli şahsiyetler yetiştiremiyordu. Mevkii iktidarda birbirlerini takip eden âciz, kudretsiz ve seciyesiz halifeler, zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünemiyorlardı. Parçalanmağa başlıyan bu imparatorluk, bu seciye düşkünü adamların elinde büsbütün dağılmağa yüz tuttu. Sefih ve âciz halifeleri en çok kim memnun ederse, saray entrikalarında kim en çok meharet gösterirse, hükûmet nüfuzu onun eline geçmeğe başlardı. Bu suretle iktidar mevkiine gelenler, halifelerin uzun müddet yerlerinde kalabileceklerinden veya kendilerinin bin bir tezvirat arasında mev-

⁷ ابن الاثير c. 2, s. 254.

⁸ مروج الذهب و معادن الجواهر c. 2, s. 188.

kilerinde tutunabileceklerinden emin olmadıklarından, devlet kudret ve nüfuzunu ellerine alır almaz, her vasıtayı mubah addederek para toplamak hırsına düşüyorlardı. Halbuki, parçalanma neticesi olarak İmparatorluğun zengin parçaları elden çıkmış olduğundan Bağdad'a akan kaynaklar kurumuştur. Para bulmak için, halifeler vezirleri, vezirler memurları, memurlar da halkı soymaktan başka bir menba bulamıyorlardı. Bu hal, bir müsadere devri açtı. Çalıp çarpmak suretiyle zengin olan vezirlerden en meşhuru ابن الفرات *İbnülfurat* idi. Birkaç defa vezarete geçen ve her defasında müsadere ve itisafı halkı soyan, düştüğü zaman, kendisi de, halife tarafından soyulan ابن الفرات *İbnülfurat*'tan Halife مقتدر *Muktedir* bir defa on milyon dinar musadere etmişti⁹. Halife مكتفي *Müktefi*'de musadere ile yüz milyon dinar yani elli milyon İngiliz lirası toplamıştı¹⁰.

Halifelerin vezirleri, vezirlerin memurları, memurların da halkı soymak suretiyle topladıkları paralar, münhasıran sefahete sarf olunuyordu. Halk sefalet ve ızdırab altında inerken, bu suretle servet toplıyan halifelerle vezirleri de sefahet ve rezaletin envanını yaratıyorlardı. Halife مكتفي *Müktefi* öldüğü zaman yalnız Horasan mamulâtından olarak altmış üç bin elbisesi, on üç bin sarığı çıkmıştı.

Bağdad'ın eski debdebesini örnek tutan mahallî küçük hükümetler de varidat bulabilmek için halkı kasıp kavuruyorlardı. Bunlar da Bağdad'ı takliden zengin toprakları sahiplerinin elinden alıyor, köylüleri kendi hesaplarına çalıştırıyorlardı¹¹.

طوائف ملوك *Tavaifimülük* denilen bu hükümetlerin birbirlerini ezme için halkın malını, canını heder etmeleri, galip gelenlerin mağlûplar ülkesini yağma ve tahripten çekinmemeleri, vergilerin, tekâlif harbiyenin ağırlığı, eli silâh tutanların istihsal sahasından uzaklaştırılması, asayişsizliğin devamı, İslâm dünyasında ziraat ve ticaret faaliyetinin felce uğramasını intaç etti. İktisadî feccat pek tabii olarak içtimâ sefaletine yol açtı. Yeise düşen halk, işi gücü bırakarak, şekavet, sefahet, fitne ve fesat yoluna saptılar.

Bağdad'da عيارل *Ayyarlar* denilen bir sınıf türedi. Sefalet tim-sali olan Ayyarlar, hilâfet merkezinin hâkimi kesildiler. Devlet ri-

⁹ تاريخ الوزراء 2. 224

¹⁰ لطائف المعارف s. 12

¹¹ كتاب الاغانى c. 11, s. 30

cali arasındaki rekabetten, halk arasındaki mezhep münazaalarından istifade ederek faaliyetlerini arttırıyor, çarşı ve pazarları haraca kesiyor¹², zaten ümitsiz olan halkı büsbütün yeise sürüklüyorlardı.

Siyasî ve iktisadî hayatın ıztırapları içtimaî hayatı da tabiatıyla temelinden sarsmıştı. Çeşit çeşit milletlere mensup cariyelerin toplandıkları evlerde aile mefhumu tamamiyle mahiyetini kaybediyordu. Sürü sürü kadınlar arasına atılan erkeklerde insanî necip hisler, yerlerini hayvanî ihtiraslara bırakıyorlardı. Erkekler kadına karşı borçlu oldukları hürmet ve adaleti, muhabbette değil, infak ve işede müsavat ile tefsir ediyorlardı. Bu hal, kadınların hayatında derin tahavvüllere sebep olmuştu. Kadınlar da, bir kıskançlık, bir haysiyetsizlik duymaksızın kocalarına bizzat cariyeler takdim ediyor¹³, erkekleriyle o kadar alâkadar olmuyorlardı. Harun Reşid'in zevcesi ام جعفر *Ümmi Cafer*, kocasına güzel cariyeler takdim etmek hususunda şöhret almıştı.

Kadının izzeti nefsinî, fikri istiklâlini mahveden bu hal, kadınlığı ve onunla beraber içtimaî heyeti düşürüyordu. O devirlerde kadın hakkındaki umumî telâkkiyi Arapların kör şairi meşhur ابوالعلاء المعرى *Ebülülaimearri* bir beytinde şöyle hülâsa ediyor: "İyi bilmelisin ki kadınlar şer ve fenalık tuzağıdır. En yüksek şan ve şeref kadınlar yüzünden zayi olur¹⁴."

Kadınlık hakkındaki bu telâkki, içtimaî teşekkül için esas olan aile fikrini söndürmüştü. Ailenin temeli olması icap eden kadın, evde bir misafir mahiyetinde idi. Erkeğin hoşuna gitmeyen herhangi bir ehemmiyetsiz sebep, kadının yuvasından, çocuklarının başından kovulmasına kâfi geliyordu. Bu hal, kadını aile ocağına rabt etmediği gibi, çocuklarının ahlâk ve seciyeleri üzerinde de pek fena tesirler bırakıyordu. Birbirlerine rakip, müteaddit kadının birleştiği bir aile içinde hürmet ve muhabbet yerine nefret ve husumet, samimiyet ve şefkate mukabil riyakârlık, ihanet ve düzenbazlık göre göre büyüyen çocuklar, insanî yüksek meziyet ve seciyelerden soyulmuş, sefil temayüllerle beslenmiş olarak yetişiyorlardı.

¹² ابن الاثير الكامل c. 9, s. 246

¹³ الفرج بعد الشدة c. 2, s. 183

¹⁴ ألا ان النساء حبال غي. بن يضيع الشرق التليد
ابوالعلاء المعرى

Bu suretle cemiyete katılan çocukların teşkil ettikleri içtimâî heyet te tabiatıyla samimiyet ve fedakârlık hislerinden soyulmuş, ancak kendini düşünen, riyakâr, hain ve düzenbaz fertlerden mürekkep rabitasız bir yığından başka bir mahiyet arz edemiyordu.

Esasen Abbâsî halifelerinin mevkilerini muhafaza için, ahdû peymanlarına ihanet etmeleri, katil ve tedmiri siyasetlerine esas tutmaları, içtimâî heyet içinde vefa, fikri istiklâl, izzeti nefis gibi meziyetleri söndürmüş, riyakârlık, dalkavukluk, hafiyelik gibi ah-lâkî sefaletleri inkişaf ettirmişti. Bu içtimâî heyette kurnazlık, hilekârlık, mertliğe ve necabete tefevvuk ediyordu.

Siyasî, iktisadî ve ictimâî vaziyetlerin bu feci şekilleri içinde yüzen imparatorlukta her gün bir türüdinin hâkimiyetinden diğer birinin boyunduruğu altına girmeğe mahkûm olan halk, zulüm ve sefaletin cehennemî azaplarını dinin uyuşturucu lâbirentlerinde teskin etmek yoluna düştüler. Fakat, kötümserliğin, ümitsizliğin sevkile sürüklendikleri bu lâbirente de aradıkları huzur ve sükûn nefhasına mukabil, din kisvesi altında gizlenen bin bir türlü ihtiraslara, çeşit çeşit mezhepler mücadelesine baziçe oldular.

Tohumları dördüncü halife Ali zamanında atılan mezhep mücadelesi tedricen inkişaf ederek biri siyasî, diğeri اصولی *usulî* olmak üzere iki mahiyet almıştı. Siyasî mahiyette başlayanlar مازق *Mârîka* ile شيعه *Şia* mezhepleri idi. Mârîkayı, bedevî urban ruhu, şia'yı da medenî İran ruhu doğurmuştu.

Mârîka mezhebi, Arabistanda yalancı peygamber مسيلمة *Müseyleme*yi çıkararak يمامه *Yemame* kabileleri arasında zuhur etmişti. Tarihin karanlıkları içine gömülen uzak zamanlardanberi hiç bir devlet nüfuzu سلطه *Sulta* altına girmiyerek başı boş yaşamış olan bedeviler; velev hilâfet namı altında dinf bir şekilde olsun; bir hükümet idaresi altına girmek istemiyorlardı. Mârîka'dan نجدات *Necdat* denilen fırka, hatta bir halife nasbına bile lüzum görmüyorlardı¹⁵.

İslâm diyarının asırlardanberi, ilâhî bir mahiyet atfettikleri hanedanların sultaları altında yaşamağa alışgın olan bölgelerindeki halk ise hilâfetin irsen muayyen bir sülâlede tekarrür ve tevalisini

¹⁵ شهر ستانى. المثل والنحل c. 1, s. 167 Mısır tab'ı

istiyorlardı. Suriye bu sülâleyi بنی امیه *Beni Ümeyye*'de, İrañlılar, İrañlılar, Mısırlılar ise بنی هاشم *Beni Haşim*'de buluyorlardı.

عبدالله بن سبا *Abdullah ibni Seba'* namında ismen müslüman bir yahudi bu siyasî cereyana dinî bir kiske giydirek *Sebeiye* mezhebini kurdu. Bilâhare islâm dünyasını hercü merc edecek olan باطنيلك *Batınilik*, حروفيلك *Hurufilik* mezheplerinin tohumlarını attı.

Siyasî mezhepler, Peygamberin damadı ve amca zadesi Ali'ye tarafdarlık, aleydarlık suretlerinde inkişaf ediyordu. ماریة *Mârika* denilen خوارج *Havaric* Ali aleyhdarlarını, Şia ise Ali tarafdarlarını temsil ediyordu. Ali'yi tekfir eden ازارقه *Ezarika* fırkası Mârika'dan çıktığı gibi, Ali'ye ulûhiyet isnadeden غالیة *Galiye* fırkası - ki şimdiki نصيريلر *Nusayriler* bunlardandır - da Şia'dan doğdu.

Usulî mezheplere gelince, bunlar Emevilerin son zamanlarile Abbasilerin ilk devirlerinde islâm dünyasında başlayan fikrî ve felsefî hareketlerin inkişafının neticesi idi. Bu zamanlarda, fikirlerdeki istiklâl ve hürriyet henüz kayıt altına alınmamış olduğundan asırlardanberi dinî ve felsefî fikirlerin beşiği olan Mezopotamyada metafizik meseleleri serbestçe münakaşa olunabiliyordu.

Usulî mezhepler, ilk evvel insanların irade ve hürriyeti meslesile felsefenin علت اولی *illeti ulâ* nazariyesinin münakaşalarile başladı. Mecusilerden اسوارى *Esvarî* denilen ابونوس سنسويه *Ebu Yunus sen-seveyh*'den mülhem olan معبدجهنى *Mabedi cühni*, insanların e'fal ve harekâtında hür olup olmadıkları, tabiri diğerle Allah'ın ilim ve iradesinin, kudretinin dahl ve tesiri olup olmadığı meselesini ortaya attı. İnsanların, kendi fiil ve hareketlerinin hâliki kendileri olduğu kanaatini müdafaa ve قدریه *Kaderiye* mezhebini kurdu.

Buna mukabil حران *Harran* صابيلرى *Sabiileri* arasında yetişen جهم بن صفوان *Cehm ibni Safvan* ile talebesinden جعد بن درهم *Cad ibni dirhem* ile talebesinden جبریه *Cebriye* mezhebini kurdular¹⁶.

¹⁶ خالد بن عبدالله القسرى *Halid ibni Abdullah-el-kısrî*'i tevkif ederek kurban bayramında kurban keser gibi kendi elile boğazlamıştı. Mezhebini ترمذ *Tirmiz*'de neşre başlayan صفوان *Sefvan* سمرقندلى جهم *Se-merkandli Cehm ibni Safvan* ise Emevî halifelerinden هشام بن عبدالمك *Hişam ibni*

Koyu جبرچيلك *cebircilik* esasını kuran Cehm ibni Safvan aynı zamanda Kuran'da Allah'a isnadedilen sıfatların mahiyeti meselesini de kurcaladı. Kuran'da Allah'a isnadedilen sıfatları külliye red, peygamberlerden Musa'yı, İsa'yı, Muhammed'i, Allah'ı insan suretinde tasvir ettikleri için مشبهه لکل *Müşebbehelikle* itham etti.

Kuran'ın bütün âyetlerini zahiri mânalarına göre alan سلفیه *Selefiye* ile onları takip edenler ise, bu sıfatları aynen kabul ediyorlardı¹⁷. Sıfatı inkâr eden جهمييه *Cehemiye'ye* karşı, bunlar da صفاتيه *Sifâtiye* fırkası ismini aldılar. Sifâtiye taraftarlarının başında bulunan Selefiye ile امام احمد بن حنبل *İmam Ahmet ibni Hanbel* ve bunun gibi müctehid imamlardan sayılan داود بن علي اصفهاني *Davud ibni Aliyi İsfahani*, Kuran'da, Hadis'de, Allah'a isnadedilen her vasfı, hatta el, ayak gibi insana mahsus uzuvları, yere inmek, göğe çıkmak gibi hareketleri, arş üzerinde oturmak gibi durumu bile aynen kabul ediyor, hiç bir suretle te'vile yanaşmıyorlardı¹⁸.

Kaba ve mutaassıp sofular tarafından iltizam edilen Sifâtiye mezhebi, tedricen مشبهه *Müşebbiheliğe* ve مجسمه *Mücessimeliğe*, yani Allah'ı insan gibi tasavvur ve tahayyüle yol açacaktı. Nasıl ki Hanbelilerin ve كراميه *Kerramiye*'lerin azgınları (غلطی *Gulati*) sonraları arş üzerinde oturarak kâinatı idare eden elli, ayaklı, etli, kanlı, başlı gözlü, mücesssem bir Allah tahayyül etmişlerdir¹⁹.

Cehm ibni Safvan, bu metafizik meseleleri arasında imanın mahiyeti, amelin imanla olan münasebetinin tayini meselelerini de münakaşa mevkiine atmıştı. Bu meselelerin münakaşası birbirlerine mukabil iki hal şekli aldı: Bunlardan biri, imanı kalbî tasdikten ibaret addediyordu. Bu şekli kabul edenler مرجه *Murcia* fırkasını teşkil ettiler. Bu fırkanın en büyük reislerinden sayılan يونس السمري *Yunüsüssemri*, imanı, Allah'ı tanımak, kalben sevmek, Allah'a karşı huzû ile hareket ederek kibirliliği terketmekten ibaret addediyordu²⁰. Cehm ibni Safvan'la muasır ve onunla beraber Horasan'da

سالم بن احوز *Abdûlmelik*'in kumandanlarından نصر بن سيار *Nasr ibni Seyyar*'ın emrile مرو *Meru* şehrinde idam edilmiştir. Her ikisinin katli de dinî olmaktan ziyade siyasî mahiyeti haizdi.

¹⁷ الرد على الزنادقة والجهمية. Revan köşkü kütüphanesi No. (510)

¹⁸ محمد بن عبدالكريم الشهرستاني. الملل والنحل c. 1, s. 137

¹⁹ عبدالتاهر بغدادى. الفرق بين الفرق c.1, s. 144. محمد بن عبدالكريم الشهرستاني الملل والنحل

²⁰ محمد بن عبدالكريم الشهرستاني. الملل والنحل c. 1, s. 186-187

neşriyatta bulunan Murcia mezhebi rüesasından مقاتل بن سليمان *Mukatil ibni Süleyman*'da tâat ve ibadatin imanla ve müslümanlıkla alâkası olmadığını binaenaleyh imansız ibadetin faydası olmadığı gibi iman olduğu takdirde mâsiyetin de zararı olmayacağını söylüyordu²¹. Dini basit bir imanı kalbî şekline sokan Yunus'a göre hayatlarında ibadetle demgüzar veya mâsiyet içinde puyan olanlar hakkında dünyada saîit veya şaki yolunda bir hüküm verebilmek imkânı yoktur.

Dinde ibadat ve tâata hiç bir mevki vermeyen مرجته *Murcia* fırkasına karşı derhal, ibadeti imanın cüz'î sayan ikinci hal şekli taraftarları çıktı. وعيديه *Vaidiye* namını alan bu fırka, büyük günah işliyenlerin müslümanlıktan çıkacaklarını, ebedî hüsrân ve gazaba mahkûm olacaklarını iddia ediyorlardı.

İşte bu suretle Abbâsî'lerin ilk zamanlarında siyasi iki fırkanın yani Haricî'lerle (Mârîka) Sîfî'lerin yanında usulü mezhep olmak üzere قدره *Kaderiye*, مرجته *Murcia*, جهيمه *Cehemiye*, جبويه *Cebriye*, وعيديه *Vaidiye*, مشبهه *Müşebbehe* ve مجسسه *Mücessime* fırkaları teşekkül etmiş bulunuyordu²².

Bu mezhepler, zaman geçtikçe birçok şubelere ayrılacak, yenden yeniye ortaya atılan fikirler, çeşit çeşit fırkaların zuhûriyle neticelenecek, İslâm dünyasını ekseriya kanlı şekiller alan mezhep mücadeleleriyle muharebe meydanına çevireceklerdi.

Usulî mezheplerin en ehemmiyetlisi olan قدره *Kaderiye* mezhebi muarızları tarafından معتزله *Mutezile* namı verilen İslâm akliyecileri (Pationalistes) tarafından iltizam ediliyordu. Rasyonalist Mutezile, insanların ef'al ve hareketlerinde hür, müstakil ve mürid oldukları esasını müdafaa ediyor, mücessimeliğe yol açan Sifâtiyecilikten kaçınıyor, bu iki esasın müdafii olmak itibariyle kendilerine عدل و توحيد *adil ve tevhid* taraftarları ismini veriyorlardı²³.

Birinci esasta bunlara karşı yürüyen جبويه *Cebriye* taraftarları ise insanların ef'al ve hareketlerinde muztar oldukları akidesini

²¹ ابن حزم، الفصل في الملل والاهواء والنحل c. 4, s. 205

²² طاهر بن مطهر المتدسى. كتاب البدأ والتاريخ. Damad İbrahim paşa kütüphanesi. ابوالحسن الأشعري، مقالات الاسلاميين، Ayasofya kütüphanesi.

²³ محمد بن عبدالكريم شبرستانى. الملل والنحل c. 1, s. 53

neşrediyorlardı. İnsanları bir kukla mahiyetinde telâkki eden bu mezhep, ahlâkî mes'uliyetin temelini yıkmak, müslümanları tehlikeli bir fatalizme sürüklemek suretiyle daha o zamanlar içtimat hayatı sarsmağa başlamıştı.

Bereket versin ki, Halife Me'mun ile ondan sonra iktidar mevkiine geçen Halife Mutasım ve Vâsık zamanlarında pek ziyade kuvvetlenen akliyeciler Rationalistes, Kaderiye esasını iltizam ederek muvakkaten bu meş'um akidenin yayılmasına mâni oldular.

Tarihte معتزله Mutezile namını alan akliyeciler, marifette esas, ancak nazar ve istidlâl olduğunu iddia ediyorlardı²⁴. Bunlara göre her hususta olduğu gibi dinde de itimat edilecek yegâne esas akıldır. Hak ve hakikat ancak akıl ile, nazar ve istidlâl ile bilinebilir. Peygamber'in tebligatı ve ihbarı gibi sem'î deliller (yani Kuran ve hadis), tereddütsüz kanaati (yakını) ve kesin bir bilgiyi (kat'iyeti) değil, sadece olabilir ihtimalini (zannı) ifade ederler.

Aklın hâkimiyeti, fikrin hürriyeti esaslarını kuran Mutezile, müslümanlığı fatalizm kisvesine büründürmek istiyenlere karşı da insanların ihtiyar ve iradelerinde hür oldukları, esasını müdafaa ediyorlardı. Bunlar, insanların yaptıkları işlerin hâlikı mutlakı kendileri olduğunu²⁵, kâinatın muayyen kanunlara tâbi bulunduğunu, âlemde sebepsiz ve hikmetsiz bir şey olmadığını, binaenaleyh eşyada ve yapılan işlerde (ef'al) deki güzellik veya çirkinliğin (hüsnü kubuh), iyiliğin veya kötülüğün (hayır veya şer) haddizatında (nefselemerde) mevcut olduğunu, bunların akıl ile bilindiklerini, akıl ile birbirlerinden ayırt edildiklerini iddia ediyorlardı. Mutezile sem'î delillere o kadar kıymet vermediklerinden bunların büyük simalarından ابولهذيل العلاف *Ebülhüzeyl el-allaf*, fizikte mebde olarak aldığı جوهر *cevher* (Atôme) ve عرض *arz* (hareket) fikrine istinaden metafiziğe çıkmış ve atomizm (جزء لا يتجزأ *Cüz'i lâyetecezza*) nazariyesini kurmak suretiyle mebdeî evvel yani Allah fikrine vâsıl olmuştu²⁶.

Fakat Halife متوكل *Mütevekkil* devrinde kabaran taassup bu feyyaz cereyanı durdurdu. İtızalin başlıca müdafii olan قاضي القضاة *Kadilkudat* احمد ابن دواد *Ahmed ibni Düad* hapis ve emvali musadere olundu.

92. s. معطالع الانظار. شمس الدين اصفهاني، c. 1 s. 151. سيد شريف جرجاني شرح المواقف

25. شرح المتاصد. سعد الدين تفتازاني، c. 1, s. 293

26. شرح المواقف c. 1, s. 517

Sistemlerini aklın hâkimiyeti ve nazar ve istidlâl esası üzerine kuran akliyecilerin takip ve tenkil edildikleri bu devirlerde idi ki kaba sofulardan محمد بن كرام *Muhammed ibni Kerram* isminde biri vaktiyle Buda heykellerine ibadet edilen Secistan'da yeni bir mezhep neşrediyordu. Allah'ı insan şeklinde tasvir eden bu kaba ve iptidaf mezhep, münevverlerin ve akliyecilerin şiddetli hücumlarına rağmen halk arasında pek çok taraftar buldu. Muhammed ibni Kerram, Secistan'dan Hicaz'a ve oradan Suriye'ye dönmüş, mezhebini her tarafta yaymış ve nihayet Kudüs'te ölmüştü (868).

Suriye'de, öldüğü zaman, ham sofulardan olmak üzere yirmi bin kadar itba bırakmıştı.

Akliyecilerin tenkili *مشبهه Müşebbihe* fırkasını kuvvetlendirmişti. Bunlardan Muhammed ibni Kerram gibi düşünen احمد الهجيمي *Aümed el-Hüceymî* ve taraftarları bir çocuğun bile kabul edemeyeceği maskaraca fikirler neşrediyorlar, Allah'ın, eli, kolu, ayağı bulunduğunu, etli, kanlı bedeni olduğunu, dünyada kendisini ziyaret eden muhlislerle kucaklaştığını, onların ellerini sıktığını söylüyorlardı.

Her tarafta zuhûr eden bu gibi yeni yeni mezheplerin tevlit ettiği dinî ve itikadî buhrandan istifade etmek isteyen İran'ın eski مزدك *Mezdek* dinine bağlı Senbad'da, Nişabur'da yeni bir mezhep çıkardı. Senbad, halka, Halife Mansur Eba Müslimi öldürmek istemişse de Eba Müslim beyaz bir güvercin şekline girerek uçmak suretiyle ölümden kurtulmuş olduğunu ve şimdi مزدك *Mezdek* ve مهدى *Mehdi* ile bir maden hisar içinde oturduğunu söylüyordu²⁷.

Fettan bir adam olan Senbad, Eba Müslim propagandasıyla Şitleri, Mezdek ve Mehdi propagandasıyla de Mezdekilerle Rafaztleri etrafına topluyordu. Mecûstilerle yalnız kaldığı zaman da "Araplar memleketimizi aldılar, İran devletini yıktılar, Kâbeyi bize kible yaptılar. Saltanatımızı iade etmek için, kiblemizi güneşe çevirmek için islâmları yok etmemiz lâzımdır," yolunda telkinde bulunuyordu. Bu suretle başına yüz bin kadar adam tophyan Senbad, Abbasi'lere siyasî büyük bir gaile açmıştı.

Mezhep mücadeleleri şiddetlendikten sonra siyasî ihtiraslar

²⁷ سياستنامه نظام الملك c. 1, s. 182 Paris tab'ı.

arkasında koşanlar, bir mezhebin müdafî veya naşiri sıfatıyla sahneye çıkıyor, bu bayrak altında gayesine erişmeğe çalışıyordu. Halife *مہتدی Mühtedi* zamanında (769—780) Basra taraflarındaki Abdülkays kabilesinden Ali ibni Muhammed ibni Abdürrahim Haricîlerden *ازارقة Ezarika* fırkasının mezhebini tervicen bu suretle meydana çıkıttı. Yanına gelecek zenci kölelerin azat edileceğini, kendilerine memuriyet verileceğini ilân ederek etrafına bir sürü Afrika zencisi toplıyan ve bu sebepten tarihte *صاحب الزنج Sahibüzzenc* namını alan bu adam, minberlerde Ali'ye, Osman'a, Ayşe'ye, Talha'ya, Zübeyr'e küfürler savuruyor, kendi mezheplerinde olmıyan müslümanları feci işkencelerle öldürüyor, kadınlarını, çocuklarını köle diye satıyordu²⁸.

Zenciler Basra havalisini yakıp yıkarken *حمدان قرمطی Hemedanı Kırmıtî* isminde bir adam da *كوفة Kofe* taraflarında Batınlık mezhebini neşrediyordu. Kırmıtî, bir aralık, Sahibüzzenc ile birleşmek istedi. Fakat kendisi hulule mutekit gulatı şia'dan, Sahibüzzenc ise Mârîka mezhebinden olduklarından aralarında fikir birliği olamadı. Ayrı ayrı faaliyetlerine devam ettiler. Halkın malı yağma, canı ifna, namusu hetk, vicdanı tahrip ediliyordu. Her ikisi, kendi mezheplerinden olmıyanlara hayat hakkı tanımıyorlardı.

Hemedanı Kırmıtî'nin peyrevlerinden *ابوسعيد الجنابي Ebu Saidülcenabî* 899 tarihinde *بحرينه Bahreyne* hâkim oldu. Ahirete ve şeriata inananların katilleri vacip olduğunu ilân etti. 914 tarihinde kendisi de katlolundu. Halefi ve oğlu *ابو طاهر الجنابي Ebu Tahirülcenabî* 925 tarihinde Basra'yı istilâ etti. Bütün bu havaliyi kahr ve zulüm altında titretti. Cenabiler maişetlerini köy basmak, kervan vurmak, adam öldürmek, koyun ve sığır sürülerini, sürüp götürmek gibi şekavetlerle temin ediyorlardı. 931 tarihinde hac mevsiminde de Mekke'yi bastı. Binlerce hacıyı katliâm ederek cesetlerini Zemzem kuyusuna doldurdu. Haceri Esved'i alarak *هجرة Hicre* götürdü²⁹. Kablelislâm Arap'ların *فetišش Fetiş*'lerinden olan bu yanık taş parçası ancak yirmi sene sonra Mekke'ye iade edilerek yerine konulabildi.

Müslüman dünyasının ve o meyanda Türk'lerin dinî, içtimaî

²⁸ تاریخ الامم والملوك ابن جریر. c. 11 s. 174-191 Mısır tab'ı.

²⁹ ابن جریر تاریخ الامم والملوك c. 11, s. 337-340

ve ahlâkî hayatı üzerinde pek derin tesirler yapan batınlığın menşei eski idi. Bu mezhebin ilk tohumları Halife Memûn devrinde (813—833) atılmıştı, معتصم *Mutasım* zamanında (833—842) intişar etmişti. Mezhebin müessisleri İran'lı Mecûsî'lerdi. Eski dinlerini gizliyen Mecûsî'lerden اهوازلی *Ehvazlı* ميمون ابن ديسان *Meymun ibni Disan* ile زيدان *Zeydan* lâkabını taşıyan محمد ابن حسين *Muhammed ibni Hüseyin* hapishanede mezhebin esaslarını hazırlamış, ابن ديسانك *İbni Disan*'ın oğlu Abdullah da gizlice eski dinlerine merbut kalan فارس *Fars* bölgesinde yaymıştı. Abdullah propağandasını yaparken evlâdı Ali'den ve Şîi imamlarından اسماعيل بن جعفر صادق *İsmail ibni Caferi Sadık*'ın³⁶ oğlu Muhammed ibni İsmail'in kölesi مبارك *Mübarek* ile birleşti. Mübarek Kuran sûrelerinin evvelindeki طه *Taha*, الم *Elif-lammim*, تاسين *Tasin* ve س *Sad...* gibi مقطعاته *Mukattaâta* bir takım mânalar veriyor, bunların efendisi امام محمد بن اسماعيل *İmam Muhammed ibni İsmail*'in tevdi ettiği esrarı mektûme olduğunu söylüyordu. Mübarek aynı zamanda keramet diye bazı hokkabazlıklar da gösteriyordu.

Araplardan İran'ın, müslümanlıktan mecûsîliğin intikamını almağı gaye edinen ميمون ابن ميمون *İbni Meymun* Mübarek'in telâkkilerinden istifade ederek faaliyetini arttırdı. Birçok kimseleri kandırdı. Diğer taraftan مبارك *Mübarek* de efendisi hesabına faaliyete koyuldu. Bu suretle Batıniye daha o zaman ميمونيه *Meymuniyeye* ve مباركيه *Mübarekiye* namlarıyla ikiye ayrıldı. Meymuniyeler İsmail'in, mübarekiyeler de oğlu Mehmed'in son masum imam ve beklenen mehdi olduğunu iddia ediyorlardı.

Batınî mezhebi ilk defa غيات *Gıyas* isminde biri tarafından tanzim edildi. Gıyas, البيان *Elbeyan* ismini verdiği kitabında Kuran'a büsbütün başka manalar veriyor, islâm dinini ayrı bir şekilde soku-

³⁶ İsmail, evlâdı Aliden ve şiiilerin imamı masum dedikleri on iki imamdandır altıncısı olan جعفر صادق *Caferi Sadık*'ın oğlu ve bu gün Hindistan'da, Suriye'de ve İranda yaşayan İsmaililerin imamıdır. İranın resmî mezhebi olan اماميه *İmamiye* mezhebinde masum imamların adedi on ikiye çıkarıldığı halde İsmaililer, ise ancak yedi imam kabul ederler. Yedinci imam olarak da İsmaili tanırırlar. İsmaililerin itikadınca, İsmail masum imamların sonudur. Elân berhayattır ve bir gün meydana çıkacaktır. Bundan dolayı İsmail Hatemüleimme نام الائمة *Hatemüleimme* ve متناظر *Hayyi muntazar* (beklenen diri) derler. (تتفأنا عشره)

yordu (817). Her şeyi mübah sayan Gıyas'ın الیائی *Elbeyan*'ı, büyük bir rağbet kazandı. Bundan istifade eden اهوآزلی *Ehvazlı* محمدعلی برقمی *Mehmet Aliyi Berkaî* halkı alenen batınlığe davete başladı (869). Bütün bu faaliyetler 878 tarihinde حمدان قرمطی *Hemedanı Kırmıtı* ile زکرویہ بن مہروویہ *Ebu Said ve Ebu Tahiri Cenabiler*'in muvaffakiyetlerine müsaîd zemin hazırladı. 907 tarihinde katledilen زکرویہ بن مہروویہ *Zekereveyh ibni Mekreveyh* de Kırmıtı'nın fikirlerini neşretmek hususunda büyük faaliyetlerde bulundu.

Batıniler, mezheplerini neşir ve tamim için her tarafa داعیلر *Daîler* (propagandacılar) gönderiyorlardı. Daîlere verilen talimat, bu mezhebin maruf müelliflerinden عبدالله بن حسن القیروانی *Abdullah ibni Hasanülkayrevani*'nin, Ebu Saidilcenabi'nin torunu سليمان بن حسن *Süleyman ibni Hasan* için yazdığı eserde şöyle hülâsa ediliyordu: "İnsanların hislerine, temayüllerine göre hareket ederek muhabbetlerini kazan! kiminle görüşürsen kendini onun dinine, onun mezhebine mensup gibi göster. Bu suretle ünsiyet peyda ettiğin adamlardan matlup kâbiliyet ve rüşdü gördüklerine yavaş yavaş mezhebimizi telkine başla! esrarını aç!³¹

Batınî daîleri propagandalarını en ziyade iranlı mecusî oğullarile شموبی *Şüubi*'ler ve araplardan Rebia kabilesi arasında neşre diyorlardı. Kahren müslüman edilen mecusilerin evlatları islâm dinine hasım oldukları gibi Şüubiler de araplara ve araplığa düşman idiler. Rebialar ise Peygamber'in Mudarilerden olmasından naşı, müslümanlığı sevmiyorlardı. Daîler Perslere İran saltanatının ihya ve iade edileceği, Şüubilere araplığın yıkılacağı, Rebialara da Mudariler tahakkümünün ve Mudarilerden olan halifelerin ortadan kaldırılacağı ümidini veriyorlardı.

Daîler arasında felsefî fikirlerle mücehhez adamlar nadir değildi. Maveraünnehir daîsi olan محمد نخشی *Mehmet Nahşebî* ile ابو یعقوب *Ebu Yakubu Sicistani* maruf müelliflerdendi. Bunlardan Mehmet Nahşebî الحصول *Elmahsul*, Ebu Yakub ise اساس الدعوة *Esasüdda've Te'vilüşşerayi* ve كشف الاسرار *Keşfülesrar* unvanlı kitapları yazmışlardı.

³¹ عبدالله بن حسن قیروانی. السیاسة والبلاغ والناموس الاعظم

Hicaz, Basra ve Necid havalisi kırmıtelerin mezalimi altında inlerken Bağdad'daki müslümanların vicdanî hürriyetleri de حنبليرك *Hanbelilerin* tegallüp ve tahakkümü altında çiğneniyordu. İmam احمد بن حنبل *Ahmet ibni Hanbel* mezhebini مشبه *Müşebbihe* ve مجسمه *Mücessime* mezhepleri şekline sokarak Allah'ın Arş üzerine kurulup oturduğunu iddiaya kadar varan bu cahil sofular, kendilerini tenkid ettiği için büyük bir müverrih ve müfessir olan Mehmet ibni Ceriri Tabarinin defnine müsaade etmemişler, cesedini yakmak istemişlerdi.

Halife الراضى *El Radi* zamanında (934-940) Hanbeliler, büsbütün azıttılar. Allah'ın yer yüzüne inip çıktığını iddiaya başladılar. Fikir itibarile bu kadar düşkün olan bu herifler, cehaletin, taassubun, ham sofuluğun bütün icablarını yapıyorlardı. Bağdad'da ötekinin berikinin evini basarak hurma şarabı (نبيذ *Nebiz*) arıyor, buldukları musiki aletlerini kırıp döküyorlardı.

Hilâfet merkezini kaplayan bu taassup kâbusu en kesif bir şekil aldığı bu zamanlarda idi ki Ehli sünnet mezhebi imamlarından sayılan ابو الحسن الاشعري *Ebülhasanüleşâri* mezhebini neşir ve tamine başladı. Evvelce mutezile mezhebine mensup iken bu mezhebin imamlarından olan üvey babası ابو على جياى *Ebu Aliyi Cübbâi* ye kızarak yeni bir mezhep kurmağa kalkışan Ebülhasanüleşâri, kahtanî araplarından Ali- Maaviye mücadelesinde hakemlik eden meşhur ابو موسى الاشعري *Ebu Museleşâri*'nin torunlarından idi. 873 tarihinde Basra'da doğmuştu. Kurduğu mezhebin esası, 859 da ölen Basra'lı ابن كلاب *ibni Kilab* tarafından atılmıştı³².

Mutezileye zıd bir yol tutan Eşâri, insanlarda irade ve ihtiyar olmadığı iddiasile hürriyeti beşeriyeyi kökünden söküyordu. Eşâri'nin fikrine göre insanın yaptığı işlerde şahsî irade ve kudretinin hiç bir tesiri yoktur. İnsanın bütün ef'al ve harekâtı ancak Allah'ın irade ve kudretile vücut bulmakta, Allah tarafından yaratılmaktadır³³.

Ehli sünnetin itikad hususunda en büyük imamı sayılan Eşâri'nin bu esası, جهيم بن صفوان *Cehm ibni Safvan*'ın جبريه *Cebriye* mez-

³² سعدالدين تفتازانى. شرح المتاخذ

³³ سيد شريف جرجانى. شرح المواقف c. 1, s. 520

hebenden hiç de ayrı bir şey değildi. Cehm ibni Safvan gibi Eşârî de, hürriyeti beşeriye inkâr, insanları kurulmuş birer kukla mahiyetinde telakki ediyordu. Fakat bu telakkiye göre, eli titreyen bir adamın elinin titremesi ile o adamın arzusile elini hareket ettirmesi, kalbin ve midenin hareketlerle arzu ile yapılan hareketlerin birbirlerinin aynı olması icabediyordu. Yine bu telâkkiye nazaran, ef'alinde şahsî irade ve kudretinin tesiri olmıyan insana, ahlakî ve şer'î bir mesuliyet teveccühüne imkân kalmıyordu.

Mezhebinin ahlakî ve şer'î mesuliyeti ortadan kaldırdığını, hattâ peygamber gönderilmesini lüzumsuz ve abes bir hale sokduğunu anlayan Eşârî, cebrilikten kurtulmak için kelime oyunlarından istifade ederek ortaya mübhem bir کسب Kesib nazariyesi atmağa mecbur oldu.

Eşârî, bu nazariyesine göre mezhebini şu suretle izah ediyordu: İnsanda bir irade ve kudret vardır. Fakat bu irade ve kudret insanın ef'alinde müessir değildir. İnsanın ef'alinde hakikatte müessir olan ancak Allah'ın irade ve kudretidir. Fakat, insanın kendi ef'aline mahal olması, hâdis ve gayri müessir olan kendi irade ve kudretinin de o ef'ale mukaretini icabetmektedir. Demek ki insandan sadır ef'al, haddi zatında ancak Allah'ın kudret ve iradesile vücut bulmuş, Allah tarafından yaratılmıştır. Fakat bu fiil aynı zamanda insanın müessir olmıyan irade ve kudretile de mesbuktur. Bu itibarla insanın meksubudur. İşte ahlakî mesuliyetin temeli bu کسب kesibdir.

Görülüyor ki Eşârî, mezhebini cebrilikten kurtarmak için, insanda müessir olmıyan bir irade ve bir kudret tasavvur ediyordu. Ehli sünnet imamı, insanda tasavvur ettiği bu gayri müessir irade ve kudreti insandaki *ilim'e* benzetiyor ve diyordu ki insanın bir şeyi bilmesinin o şeyin vücut bulmasında bir tesiri olmadığı gibi irade ve kudretinin bir şeye taalluk etmesi de o şeyin vücut bulmasında müessir değildir. İşte tesirsiz olan bu taalluk, insanın bir kesbidir.

Ahlakî ve şer'î bütün mes'uliyetlere esas olmak üzere mevhum bir kesibden bahseden Eşârî, Allah'ın ef'alinde, emir ve nehyinde bir hikmet ve maslahat lüzumunu, hüsün ve kubhun nefseleminde mevcut ve aklı olduğunu da inkâr ediyordu. Eşârî'ye göre dünyada hayır ve şer, hüsün ve kubuh (iyilik, fenalık), mekârim ve mesavî

gibi evsaf ve ahval, haddi zatında mevcut değildir. Bunlar, mücerret şer'in vazettiği şeylerdir.

Eşârî, insanlardan irade ve ihtiyarı külliyyen nefy, Allah'ı ef'alinde ve, emir ve nehyinde ne yaptığını bilmez bir mecnun gibi tasvir, kuva ve esbabı tabiiyyeyi inkâr eden mezhebele şu garip neticeye vasıl oluyordu: Allah'ın halk ve icadında, emir ve nehyinde, hikmet ve maslahat, sebep ve gaye yoktur. Bu cihetle, ne hasenat sevaba, ne de seyiyat azaba sebep değildir. Nefselemerde ef'ali hasene denilen işlerde güzellik, ef'ali kabiha denilen işlerde de çirkinlik yoktur.

Allah hangi işi emretmiş ise o iş güzeldir. Hangi işi nehyetmiş ise o iş de fenadır. Haddi zatında ef'alimizde iyilik ve fenalık yoktur. Emrolunan şeyin nehyi, nehyolunan şeyin de emri caizdir. Binaenaleyh öldürmek, zulmetmek, kâfir olmak şer'an nehyolunmayıpta emrolunsalardı, bunlar iyi işler (ef'ali hasene) den olacaktı. Allah'ı bir tanımak (توحيد *Tevhid*) adalet yapmak, iyilik etmek (احسان *Ihsan*) doğru olmak (istikamet) gibi şer'an emredilmiş olan şeyler de nehyolunsalardı, bunlar da kötü işler (ef'ali kabiha) sayılacaktı. Fakat bir hikmet ve maslahata göre değil, tesadüfen Allah evvelkileri nehy, ikincileri de emretmiş olduğunda, emrolunanlar iyi işler (افعال حسنة *Ef'ali hasene*) nehyolunanlar da kötü işler (افعال قبيحة *Ef'ali kabiha*) olmuşlardır.

Mutezilenin kuvvetli ve aklî esaslara istinad eden mezhepleri karşısında Eşârî mezhebi kuvvetli ve mantıkî değildi. Fakat halife Mütevekkil'in (847-861) erbabı itizali tazyik ve takip etmesi, kendisinden sonra gelen cahil halifelerin de aynı siyaseti gütmeleri sahayı Eşârî ve tarafdalarına serbest bırakmıştı. Bu sayede 913 tarihinden itibaren Eşârî mezhebini İrak'ta tamime başladı.

ابوبكر الباقلائي *Ebu Bekrülbakillanî*, (ölümü 1013) ابن فورك *İbni Furek*, ابوالعالي *Ebu Zerülhîrevî*, ابوذرا الهروي *Ebu İshaki Isferainî*, ابواسحق اسفرائيني *Ebulmaali Cüveyni*, ابوجعفر السمعاني *Ebu Caferüssemani*, ابوالوفاء ابن عقيل *Ebulvefa İbni Akil*, gibi maruf ilim adamlarının o zamanlar revaçta olan حنابلة *Henabile* كراميه *Kerramiye* ve حشوية *Haşeviyei Mücessime* gibi mezheplere nisbetle eşârî mesleğini daha ziyade kabili müdafaa görerek iltizam etmeleri bu mezhebin intişar sahasını genişletti.

Eşârî, kendi mezhebini neşrettiği zamanlarda evvelce bahsettiğimiz siyasî ve usulî mezheplerden her biri ikinci derecede bir çok tâli şubelere ayrılmışlardı. Eşârî, bir eserinde üç büyük şubeye ayrılan Şia mezhebinden غالية *Galiye* şubesinin zamanında on beş, رافضة *Rafida* şubesinin ise yirmi dört tâli mezhebe ayrılmış olduklarını haber vermektedir³⁴.

1038 tarihinde vefat eden ابو منصور عبدالقاهر بغدادى *Ebu Mansur Abdülkahiri Bağdadî* bu suretle çoğalan mezheplerin yekûnunu yetmiş ikiye kadar çıkarmaktadır³⁵.

Sayısı bu kadar çoğalan mezheplerin neşrettikleri fikirler, dinî hayatı çığrından çıkarmış, yanlış ve karanlık akideler, fikirleri küflendirmeğe başlamıştı. Her mezhep taraftarları kendi mezheplerinin hak, diğer mezheplerin bâtil olduğu akidesini taşıdıklarından, müslümanlar tabiatile mezheplerin adedi kadar birbirlerine hasım fırkalara bölünmüşlerdi. Fırkalardan her biri kendi mezhebini ehli sünnet mezhebi ilân ediyordu.

Ehli sünnet imamı diye tebcil edilen Eşârî bile, hayatında Bağdaddaki Hanbelilerin hücum ve hakaretlerine uğradığı gibi, öldükten sonra da aleyhinde bir çok neşriyat yapılmıştı³⁶. Hatta 1064 tarihinde vefat eden ابن حزم *İbni Hazm* Eşârî mezhebinin bir çok yerlerini şiddetle tenkid ve ehli sünnetin büyük imamını bir kaç cihetten tekfir etmiştir³⁷. Meşhur ibnilasakir, vukubulan bu gibi hücum ve tenkidlere karşı hususî bir eser yazarak Eşârî'yi müdafaaya mecbur olmuştur³⁸.

Fakat Eşârî'ye ve mezhebine vukubulan hücumlar, hiç de haksız değildi. Bidayette rasyonalizme karşı mantık silâhile bir aksülamel suretinde zuhur etmiş olan Eşârî mezhebi, çürük esasları ihtiva ediyordu. Eşârf peyrevleri bu çürüklükleri kelime oyunile ka-

³⁴ مقالات الإسلاميين. أبو الحسن الأشعري. Ayasofya kütüphanesi. Yegâne yazma nüsha.

³⁵ أبو منصور عبدالقاهر بن طاهر البغدادي. الفرق بين الفرق.

³⁶ Meşhur şeyhülislâm ابن تيمية *ibni Teymiye*, لصريح المنقول منهاج السنة و موافقة المعتقول لصریح المنقول، عş'ârî mezhebini pek çok didiklemiştir. ünvanlı eserlerle diğer kitaplarında عş'ârî mezhebini pek çok didiklemiştir. (سيف السنة الرفيعة في قطع رقاب الجهمية والشيعة) ünvanlı eserinde عş'ârî'yi tenkid etmiştir.

³⁷ ابن حزم ظاهري. الفصل في الملل والأهواء والنحل.

³⁸ تبيين كذب المفتري فيما نسب إلى الأشعري. ابن العساكر. Millet kütüphanesi Carullah Efendi defteri No. 1127.

pamak için mezhebe çok geçmeden iskolastik bir şekil verdiler. Fikirler artık bu iskolastik çenberden çıkamaz oldu. Her şeyi Eşârî'nin gözlüğüle görmek mecburiyeti hasıl oldu. İşlemiyen zekâlar, sönmeğe, düşünemiyen dimağlar, küflenmeğe yüz tuttu.

Eşârî mezhebi, resmen ehli sünnet mezhebi olarak ilân ve müslümanlar bu mezhebi kabule icbar edildikten sonra serbest düşünmek yolları tabiatile tamamile kapandı³⁹. Yalnız teoloji sahasında kalmıyarak fizik ve metafizik alanlarını da kendi iskolastik çenberi içine alan bu mezhep, her kese, her şeyi kendi rüyet zaviyesi tahtında görmek, kendi esasları dairesinde muhakeme etmek mecburiyetini tahmil etti. Fizik sahasında bile tecrübe ve istikra metodları yerine, iskolastik çenberi içinde, nazârî istidlâl usulü kâim oldu.

İnsanların bütün yaptıklarının hâliki Allah olduğu ve insanların birer kukla mahiyetinde bulunduğu yolundaki âkide, ferdi teşebbüs kabiliyetini söndürdü. Her şeyi Allah'a havale etmek, her şeyi Allah'dan beklemek, dinî bir akide olarak zihinlere saplandı.

Eşârî mezhebinin müslüman dünyasının fikrî, içtimaî, iktisadî ve ahlâkî hayatı üzerinde muzır tesirler bırakan esasları en ziyade İrak'da, İran'da, Suriye'de, Mısır'da, Arabistan'da ve şimalî Afrika'da yayılmıştı⁴⁰.

³⁹ Eşârî mezhebinin resmî bir mahiyet alması, Salahaddini Eyyubî zamanında (1174-1193) olmuştur. Çocuk iken Şam'da eşârî mezhebi imamlarından نيسابورلى نيسابورلى *Nisaburlu* ابوالمعالى مسعود بن محمد *Ebülmaali Mesut ibni Mehmet*'in eserini ezberliyerek bu mezhebe meyletmış olan Salahaddin, Mısır hükümdarlığına geçince eşârîlerden صدرالدين عبدالملك *Sadrüddin Abdülmelik*'i kadilkudat tayin ve eşârî mezhebini devletin resmî mezhebi ilan etti. Sadrüddin Abdülmelik'le beraber hâkim olduğu sahalarda bu mezhebin neşir ve tamimine çalıştı. Kendisinden sonra halefleri de aynı suretle hareket ettiklerinden Eyyubilerin hâkim olduğu ülkelerde bu mezhep kat'i surette yerleşti. Eşârî mezhebi, Afrika'da موحدین *Müvahhidin* devletini (1130-1264) Kuran ابو عبدالله محمد *Ebu Abdullah Mehmet* tarafından şimalî Afrika'da halefleri devrinde de Endülüs'de neşir ve rasmi mezhep olarak tamim edildi. İran'a, İrak'a ve Arabistan'a ise daha evvel yayılmış ve yerleşmişti.

⁴⁰ Din sahasında kalmakla iktifa etmiyerek fikir alanını da çenberi içine alan eşârî mezhebi, oradan buradan İstanbul'a gelen ve türk olmiyan ulema taslakları tarafından Osmanlı İmparatorluğu medreselerine de sokulmuş, buralarda ders programlarına girmiş, tedrisatta Matüridî mezhebinin yerini tutmuş olduğundan, Osmanlı İmparatorluğundaki okur yazarların kafaları da aynı çenber içinde küflenmeğe mahkûm olmuşlardır.

Eşârî mezhebi, iskolâstik felsefenin, Aristo mantığının çerçeveleri içinde keskin zekâları küfletmeğe başladığı zamanlarda idi ki İslâm dünyasının hukukî, içtimâî ve iktisadî ve medenî kanunlarını ihtiva eden fıkıh sahası da, fikir sahası gibi, demir bir çember içine sıkıştırıldı. Zamanın, mekânın, hâlin, hâdiselerin ihtilâfiyle hükümlerin de değişmesi, zamanın ihtiyaçlarıyla mevzu hükümler arasında bir ahenk ve tevafuk bulunması icap ederken, bütün bunlar unutuldu. Fikhî mezhepler de, Kelâmî mezhepler gibi hiç bir suretle değişmez, hayatla, ihtiyaçla alâkası olmayan câmit formüllere inhisar etti.

Her yeni vakıa, her yeni ihtiyaç, asırlarca evvele ait olan bu câmit formüllerle halledilmek yolu tutuldu. Fikri kurutan, zekâyı söndüren, hayatı çürüten bu vaziyet, İslâm âleminin inhitat ve izmihlâlini hazırlayan birinci âmil oldu.

* * *

Eşârî Irak'ta şahsî ve fikrî hürriyeti inkâr eden mezhebini kurarken kendisiyle muasır olan büyük Türk âlimi ابو منصور ماتریدی *Ebu Mansuri Matürîdî*⁴¹ yine Ehli sünnet mezhebi olarak Maverâünnehir'de diğer bir mezhep tesis ve neşrediyordu. Mezhebini şahsî ve fikrî hürriyetin çok kuvvetli, ferdi teşebbüslerin çok müessir olduğu bir muhitte kuran Ebu Mansur'un, hürriyeti beşeriyeyi, insanın kendi ef'alinin hâlikı olduğunu mezhebine esas ittihaz etmesi pek tabii idi.

Ebu Mansur, Eşârî'nin tersine marifete esas olarak şer'i değil, نظر و استدلالی *Aklı ve nazar ve istidlâli* kabul ediyor, hüsnü kubhun şer'an değil, aklen bilineceğini, kâinatın muayyen kanunlara merbut ve muayyen sebeplerle mütebeddil olduğunu, tabiri diğerle ef'ali ilâhiyenin hikmet ve maslahata müstenit bulunduğunu söylüyordu⁴².

Eşârî'den üç sene sonra (944) vefat eden Ebu Mansur mezhebi, Maverâünnehir ve Türkistan Türkleri arasında intişar etti ve

⁴¹ ماترید *Matürîd*, Semerkand civarında bir köy adıdır. Ebu Mansur buralı olduğundan Matürîdî diye tanınmıştır.

⁴² ابوالمعین النسفی، بحر الکلام، شیخ زاده عبدالرحمن بن علی. نظم الفرائد، ابو عصبیه، الروضة البهیة Haydarabad. 1904, Horten, Philosophische systeme. I. 531.

buralarda Türklerin itikadî sahada resmî ve umumî mezhepleri oldu.

* * *

Ebu Mansur Maverâünnehir'de Sünnî mezhebini neşrederken İran'da Hazer Denizinin cenup sahilllerinde Şîlik bütün kuvvetiyle inkişaf ediyordu. Hiç bir vakit Abbâsî halifelerinin tamamiyle hükümü altına girmiyen bu ülkede Alevî'ler, mükerreren Şîî hâkimiyetini tesis etmişlerdi. 928 tarihinde, bu ülke ümerasından مرداوینج *Merdaviç*, Abbâsî İmparatorluğunun hercümerc içinde bulunmasından istifade ederek İran devletini ihya etmeğe teşebbüs etti. 927—931 seneleri arasında Taberistan ve Cürcan'da istiklâlini ilân etti. Başına افر کسرا *Efseri Kisra* diye bir taç giyerek Şehinşah ünvanını aldı. İsfahan ve Hemedan'ı zaptetti. Kuvvetleri İrak hududuna dayandı. Sâsânî'lerin payitahtı olan قیته سینون *Kitesifon* şehrini imar ve payitaht yaparak Şîliği neşre başladı. Fakat, دایلم *Deylem* ümerasından ابو شجاج بویه *Ebu Şucah Büveyh*'in, Ali, Hasan ve Ahmed ismindeki oğulları, efendileri olan Merdaviç'e isyanla İsfahan'ı ve bütün Cenubî İran'ı aldılar. İran'ın eski hükümdarlarından بهرام کور *Behram Gûr* neslinden olduklarını iddia eden بویه *Büveyh* oğulları, eski kısıralığın makamına kaim olmak üzere آل بویه *Ali Büveyk* devletini kurdular (932).

Büveyh oğulları Şîliği resmî bir mezhep ilân ve tamim ettiklerinden birçok şubelere ayrılmış olan Şîiler başlarına toplandılar. Bu kuvvetle Ahmed, İrak'a girdi. Bağdad'ı zaptetti (945). Halife مستکفی *Müstekfi* üç kardeşten Ali'ye, عمادالدوله *İmadüddeve*, Hüseyine, رکنالدوله *Rüknüddeve*, Ahmed'e de; معزالدوله *Muizzüddeve* ünvanlarını verdi. Fakat bu ünvanlar ve Ahmed'e tevcih olunan امیرالامرات *Emirülümeralık* kendisinin bir ay sonra halî' edilerek gözlerine mil çekildikten sonra hapis ve دارالخلافه *Darülhilâfe*'nin de yağma edilmesine mâni olamadı⁴³. Bu suretle, İranlılar, Araplardan Kadisiye ve Nehriyan hezimetlerinin intikamını almış oldular.

Büveyh oğulları devletinin menşei hakkında çok kıymetli mâlûmat veren ابن طقطقی *İbni Taktakî* Muizzüddeve Ahmed'in Bağdad'a

⁴³ ابن الاثیر. الكامل فی التاريخ.

girmesini ve Halife مستكفي Müstekfi macerasını şu suretle naklediyor: "Muizzüddevle'nin Bağdad'a gelmekte olduğu haberi gelince Müstekfi son derece korktu. Halk da ıztırap ve telâşa düştü. Müstekfi, Muizzüddevle'ye birçok hediyelerle meyvalar gönderdi. Bağdad'a girer girmez امير الامراتق Emirülümeralık ünvanını tevcih ve saltanatını tasdik etti. Büveyh oğullarının isimlerinin sikkeler üzerine basılmasını emreyledi. Bir gün Muizzüddevle Darülhilâfe'ye geldi. Müstekfi'yi selâmladı. Müstekfi bir kürsü hazırlanmasını emretti. Muizzüddevle kürsüye çıktı, oturdu. Bu esnada Muizzüddevle'nin maiyetindeki ديليلير Deylemliler'den iki adam Halife Müstekfi'ye doğru giderek ellerini uzattılar. Müstekfi, bunların elini öpmek istediklerini sanarak ellerini bu adamlara uzattı. Onlar da Müstekfi'nin ellerini tutarak şiddetle çektiler. Oturduğu hilâfet seirinden yüz üstü yere düşürdüler. Başındaki sarığı çıkararak boğazına bağladılar. Sesi çıkmıyacak surette çektiler. Oturduğu kürsüden macerayı seyreden Muizzüddevle'nin verdiği işaret üzerine davullar, darbukalar çalınmağa başladı. Halk birbirine karıştı. Deylemliler Halifenin harem dairesine girdiler. Yağma ve talan ettiler. Müstekfi, darülhilâfeden Muizzüddin Ahmed'in sarayına götürüldü. Orada bağlandı. Gözleri oyuldu. Hicrî 338 (949) tarihinde vefat edinciye kadar mahpus ve zencirbent olarak kaldı⁴⁴."

Muizzüddevle Ahmed, bu maceradan sonra, Bağdad camilerinin duvarlarına, kapılarına Peygamber'in yakın arkadaşları ve halifeleri olan Ebubekir, Ömer, Osman ile Emevî saltanatını kuran Muaviye'ye lânet ve söğüp saymalarla dolu birtakım yaftalar astırdı. Sünnî halifelerin hükümet merkezinde şiflik resmî bir mezhep oldu.

Halife مطيع بالله Mutî' Billah, Büveyhi'lerin itaatlı bir baziçesi derekesine indi. 963 senesi Muharreminde Büveyhi'lerden عضدالدوله Adududdevle'nin emriyle Bağdad çarşuları kapatıldı. Kadınlar, saçlarını dağıtarak sokaklara döküldüler. Hüseyin'in şehadeti için

⁴⁴ تاريخ الفخرى صفي الدين ابن الطائطق. Mısır tab'ı. Bir kere İran'lı Büveyh oğullarının bu muameleleri bir kere de bunlardan 110 sene sonra aynı suretle Bağdad'a giren Selçuk sultanı Tuğrul Bey'le askerlerinin Bağdad'lılara ve Halife Kaim Biemrillah'a karşı aldıkları tavır ve hareket gözönüne getirilince, Türklerin asalet ve millî seciyelerine, Tuğrul'un civanmertliğine, yüksek ruhuna, engin görüşüne hayran olmamak mümkün değildir.

ağlayıp sızladılar. O sene Zilhiccesinin on sekizinci günü de *Gadiri hum* bayramı yapıldı⁴⁵. Gece dükkânlar açtırıldı. Kandillerle her taraf donatıldı. Davullar zurnalar çalınarak icrayı şadümanf edildi.

Sünnilik merkezinde Şii'lerin bu gibi taşkın harekâtı, sünnilik şiflik mücadele ve münaferetini büsbütün artırdı. 964 senesi Muharreminde Sünnilerle Şifler arasında zuhûr eden fitne, iki taraftan birçok adamların hayatına mal oldu. Şifler, Sünnilerin mahal-lelerine hücum ederek, binlerce bigünahı boğazladılar. Sünnilerin malları yağma edildi, evlât ve âyalleri esir gibi satıldı. *Bnsra* *Bnsra* da *Hemedan*'da da bu yüzden müthiş arbedeler oldu.

Muizzüddeule Ahmed'in oğlu ve halefi *Bah-tiyar*, Kırmıtı, Yezidi, Mezdeki ve Şii birçok serserileri Bağ-dad'a topluyarak Sünniler üzerine musallat etti. Bu yüzden kanlı bir ihtilâl çıktı. Bağdad'ın ticaret merkezi olan *Kerh* mahallesi yandı. Binlerce Sünnî parçalandı.

Şifilerin Muharremdeki matem alaylarına, Zilhiccenin 18 indeki *Gadiri hum* bayramlarına mukabil, Sünniler de *Musa'ib ibni Zübeyr*'in katli gününe tesadüf eden Muharrem'in on sekizinde matem alayları, Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti zamanında Ebubekir'le beraber saklanmak üzere mağaraya girdikleri künü de (28 Zilhicce) bayram yaptılar. Bağdad'ın *Bab-ül-Basra* mahallesinde şenlikler yaptılar. Cehaletin fikri seviye düş-künlüğünün derekelerini gösteren bu karşılıklı nümayişler, Sünni-lerle Şifler arasındaki münafereti, sönmez bir husumete çeviriyor, birçok masum kanların akmasına sebep oluyordu.

İrak ve İran'da Şifler diğer mezheplere mensup olanlara hayat hakkı vermezken, Şaman oğullarının hâkimiyeti altında bulunan Maveraünnehir'de Ebu Mansuru Matürîdî mezhebi hâkim bu-lunuyordu. Bu mezhebi terviç eden Şaman oğulları (874—999),

⁴⁵ *Gadiri hum*, Mekke ile Medine arasında bir yerin adıdır. Şii'lerin itikadına göre, gûya Peygamber burada Ali'nin elinden tutarak orada bulunanlara hitaben « من كنت مولاه فعلي مولاه » = ben kimin efendisi isem, Ali de onun efendisidir» diyerek kendisinden sonra iktidar mevkiine yani halifelige Ali'nin geçmesine işaret etmiş imiş. Şii'lerin ateşli şairlerinden *Seyyed-el-Himyeri*, yazdığı bir manzumede Şii'lerin bu kanaatini terennüm etmekte, Peygamber'in bu emrini yerine getirmiyenlere karşı ateşler püskürmektedir.

faydasız mezhep nizaları ile uğraşacaklarına, ilim ve fennin inkişafına çalışıyorlardı. Fakat Batıniler Maverâünnahr sahasını ve Horasanı, mezheplerinin inkişafına pek müsait buluyorlardı. Bu mıntıklarda pek ziyade inkişaf etmiş olan şüubiliği ve Horasan'da birçok taraftarları bulunan Şîilîği, Batıniliğin neşir ve tamimine yardımcı görüyorlardı.

Batınilerin felsefî fikirlerle mücehhez daîlerinden محمد نخشبى *Mehmed Nahşebî* bir aralık Horasan'dan Maverâünnahr'e geçerek buralarda propagandaya başladı. Batınî daîlerinin hulûl etmek hususundaki yüksek kabiliyetlerine hakkiyle malik olduğu için Şaman oğullarından İkinci نصره *Nasr'a* (913—943) ve erkânî devlete hulûl etti. Bunların teveccühlerine güvenerek alenen Batınîliği neşre başladı. Alenî davet Sünnîleri kızdırdı. Sünnî âlimleri faaliyete giriştiler. Hassa ordusunu teşkil eden Türkler de Sünnîliği iltizam ettiler. Kanlı bir mücadele başlayacağını anlıyan Nasr'ın oğlu ve halefi Birinci Nuh (943—954) müdahale ederek kargaşalığın önünü aldı. Mehmed Nahşebî tevkif ve Batınîliği kabul edenlerle birlikte idam edildi ⁴⁶. Batınilerin son bakıyeleri de bilâhare Karahanlılardan بوغرا هارون *Boğra Harun Han* (vefatı 993) tarafından takip ve imha edildiler.

Ebu Mansuru Matürîdinin sünnî mezhebi Türkistan'da Karahanlılar ülkesinde de taammüm etmişti. Umumiyetle dindarlıkla maruf olan Karahanlılar, sünnî mezhebini tervic ediyor, memleketlerinde mezhep münazaalarının zuhurunu istemiyorlardı. Bunların bilâhara Samanilere halef olan garp şubesi hükümdarlarından ikinci Ahmed (vefatı 1095) hayatının sonlarına doğru batınîliğe temayül etmiş, fakat askerî partinin isyanile hal' ve muhakeme edilerek yayının kirişile boğdurulmuştu.

Türkistan hakanları umumiyet itibarile dindar ve sünnî olmakla beraber, din ve mezhep namına memleketin asayişini halledar etmek isteyenleri ve bu kisveler altında siyasî ihtiras besleyenleri tecziyede asla tereddüt etmemişlerdir. Garp şubesi hanlarından تمغاچ ابراهيم *Tamgaç İbrahim* bu suretle harekette bulunan امام ابو القاسم سمرقندى *İmam Ebülkasım Semerkandî*'yi idam ettirdiği gibi oğlu شمس الملك *Sems-el-mülk* ikinci نصره *Nasr* da امام ابو ابراهيم اسماعيلی

⁴⁶ سياستنامه نظام الملك C. I, S. 189, Paris tab'ı.

İmam Ebu İbrahim İsmail'i Buhara'da idam ettirmiştir.

Karahanlılar ülkesinde türk âlimi Ebu Mansuru Matüridi mezhebi yayılırken *Gazne*'de oturan Sövuğtekin oğullarının geniş ülkelerinde de Secistan'da *Zaranc* kasabasında doğan *Beni Nizar* araplarından *Mehmed ibni Kerram*'ın bir nevi kaba sofuluk ve *Mürcielik* mahiyetinde olan *Kerramiye* mezhebi intişar ediyordu⁴⁷.

Mutaassıp kerramiye taifesinin kâfirlere karşı besledikleri derin husumetten Hindistan fütuhâtında pek çok istifade eden *Mahmud Sövuğtekin*, bu mezhebe karşı mülâyim, hatta müteveccih bulunuyordu. Fakat mutaassıp kaba sofulardan mürekkep olan kerramiye taifesi, husumetlerini kendi mezheplerinde olmiyan müslümanlara da teşmil ederek Mahmud'un bu teveccühünü sui istimal ettiler. *Nişabur*'daki kerramiye taifesi reisi *Ebubekir* şehir reisliğine intihap edilmesinden istifade ederek kendi mezheplerinde olmiyan müslümanları takip ve tazyika başladı. Bu yüzden *Nişabur*'da bir mezhep kavgası baş gösterdi. Siyasî menfaati iktizası kerramiyelere teveccüh gösteren Mahmut Sövuğtekin, bu teveccühün siyasî menfaati haleldar edeceğini görünce hemen Ebu Bekir'i azil, malını müsadere ve tegellüp eden kerramiye taifesini de tecziye etmekte tereddüt göstermedi⁴⁸. Fakat Mahmud'dan sonra kerramiyeler bu sahalarda ve bilhassa Secistan'da kaba sofuluğu neşir ve tamimde devam ettiler. *Herat* havalisinde uzun müddet diğer mezahip erbabına ağız açtırmadılar⁴⁹.

Bağdad halifelerinin cismanî her türlü kuvvet ve kudreti

⁴⁷ السمعاني، كتاب الانساب، S. 476-477.

⁴⁸ مير خواند بن سيد خوارزمشاه، روضة الصفا، Hint tab'ı. Gazneviler bahsi. Ve Defremeri tercümesi. Paris tab'ı.

⁴⁹ Kerramiye taifesinin Afganistan ve Secistan havalisindeki faaliyet ve galebeleri uzun müddet devam etmiştir. Meşhur müfessir *Fahrüddini Razi* (vefatı 1209) nin ilmî sultanı İran ve Afganistan mitakalarına yayıldığı devirlerde bile Kerramiyeler Afganistan havalisinde pek kuvvetli bulunuyorlardı. Hattâ *Fahrüddini Razi*'nin Herat kerramiyeleri reisi *Mecdüddin* ile olan bir münazarası, Herat'ta (*Fahrüddini Razi* = *Fahrüddini Razi fitnesi*) denilen bir ihtilâl sebeb olmuştu. Muahhar devirlerde ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu zamanında emsali çok görülen bu fitne şu suretle çıkmıştı : Felsefî ve ilmî fikirlerle mücehhez

kaybettikleri devirlerde şimalî Afrika'da ve Mısır'da bir Şii devleti kuran ve bilâhare Suriye'yi de hakimiyetleri altına alan Fatımî halifeleri (910-1171) Şiîliği ve mezhep mücadelelerini bütün kuvvetleriyle tahrik ediyorlardı. Bunlardan Mısır'ı Akşid oğullarından alarak Kahire şehrini tesis ve hükümet merkezi ittihaz eden معز لدين الله *Muiz Lidinillah* (953-975) bu mücadeleyi ibadet şekillerine kadar teşmil etti. Şiîlerce sevilmeyen ikinci halife Ömer'in zamanında başlanıldığı için camilerde teravîh kılınmasını menetti. Afrika'da, Mısır'da, Suriye'de Şiîliği zorla yaydı. Fatımî halifelerinin altıncısı olan حاكم بامر الله *Hâkim Biemrillah* (996-1021) Toloniler ve Akşidler devrinde kavvetlenmiş olan sünnilîği kaldırmak için, Mısırlılara yapmadık eza bırakmadı. Birbirini müteakip vezirlerini öldüren Hâkim, bir ucubei hilkattı. Ne yaptığını, ne ettiğini bilmiyordu. Günün birinde Kahire'yi yakmalarını, halkın malını yağma, kadınlarını esir etmelerini siyah kölelerine emretti. Üç gün şehirde ehali ile siyah köleler arasında kıtal oldu. Kahire'nin üçte biri yandı. Bir çok çocuklar esir edildi⁵⁰. Zaman geçtikçe Hâkim bu gibi mezalim ve mecnunluklar yapmakla iktifa etmedi. Kendisinin ilmi gayb sahibi olduğunu, Allah'la söyleştiğini iddiaya kadar vardı⁵¹. Nihayet kendisinin Allah olduğunu ilân ve

olan Fahrüddini Razî, bir aralık Herat'a uğramıştı; ilmî kudreti, cazip ifadesiyle Herat beyinin teveccühünü kazanmıştı. Herat'ta pek kuvvetli olan mutaassıp ve cahil Kerramiye sofuları, serbest fikirlerine hasım oldukları Fahrüddin'e karşı gösterilen teveccühü kıskandılar. Kerramiye reisi Şeyh Meeddüddin Fahrüddin ile Herat beyinin huzurunda bir münazarada bulundu. Fakat tabiatıyla mağlûp oldu. Fahrüddin, cehaletini yüzüne vurmaktan çekinmedi. Fakat ertesi gün Herat'ta bir kıyamet koptu: Şeyh Meeddüddin'in amcazadesi camie giderek kürsüye çıktı: «Allahım bize gönderdiğin Kuran'a iman ve Peygamberine ittiba ettik...» mealindeki âyeti okuduktan sonra halka hitaben: «Ey cemaat, biz, Allah'ın ve Peygamber'in kelâmından başka bir şey tanımıyoruz. Aristo'nun küfriyatı, İbni Sina ve Farabî'nin hezeyanları bizce merdud ve menfurdur. B'z böyle şeyleri ne biliriz, ne de bilmek isteriz. Fakat ne musibettir ki dün biri buraya gelsin ve âsâyı felsefeye dayanarak memleketin şeyhülislâmını tahkir etsin de bu hal sükûn ile karşılasın...» diyerek ağlamağa başladı. Bunu gören ve ekseriyetini Kerramiye taifesi teşkil eden halk da ağlamağa koyuldular. Camide bir vaveylâ koptu. Sopaşını omuzlayan, silâhını kapam Fahrüddini Razî'yi öldürmeğe koştular. Herat beyi fitneyi bastırmak için asker sevkine mecbur oldu. İki taraftan hayli adam öldü. Fahrüddini Razî de ertesi gün gizlice kaçırıldı.

⁵⁰ سلیمان البستانی. دائرة المعارف. التلید فی مذهب اهل التوحید

⁵¹ M. De Sacy. Exposé de la religion des Druses.

Mısırlıları kendisine tapmağa icbar etti. Hâkim Biemrillah yerine kendi emrile hareket eden manasına olarak حاكم باسمه *Hâkim Biemrih* ismini aldı. Kadınları, gece ve gündüz sokağa çıkmaktan, ayakkabıcıları kadınlara ayakkabı yapmaktan menetti. Yedi sene yedi ay, Kahire'de hiç bir kadın sokağa çıkamadı.

Firavunlar memleketinde ulûhiyet davasına kalkışmak o kadar abes bir şey değildi. Hâkim, kendisine iman edecek adamlar bulmakta müşkülât çekmedi. Bu müminler, sokaklarda kendisini يا واحد! *Ya Vahid*, يا احد! *Ya Ehad*, يا محي! *Ya Muhyi*, يا مميت! *Ya Mümit* diye alkışlamağa başladılar.

Hâkim'i allahlık davasına sevk ve teşvik eden 1018 tarihinde vezaret mevkiine getirdiği حمزه *Hamza* idi. Fattan bir adam olan Hamza, en sevgili vezirini bile öldürmekte tereddüt etmeyen Hâkim'i elde etmek için, onun namına bir mezhep kurdu. Bu mezhebe göre Hâkim allah, Hamza da قائم الزمان *Kaimüzzaman* yani peygamber oluyordu.

İranlı Hamza zeki bir adamdı. Yeni mezhebi - ki buna dini tevhid diyordu - neşir için her tarafa dâiler gönderdi. Bu meyanda Cebelilübnan bölgesine de Hâkim'in mızrakdarlarından ve batnilerden Buharalı انوشكين ترزی *Enoştekin Terzi*'yi memur etti. Bu esnada Cebelilübnan'da تنوح *Tenuh* arapları oturuyordu. Vaktile Yemen'den حيره *Hire* taraflarına hicret etmiş olan تنوح *Tenuh*'lar burada آل منذر *Ali Münzer* hükûmetini kurmuş, İran sâsânielerini metbu tanımışlardı. İkinci halife Ömer zamanında İrak kıtası fethedildiği zaman Tenuhlar da müslüman olmuş, bilâhare Cebelilübnan'a çekilmişlerdi. İşte Enoştekin Terzi bunlar arasında Hâkim dinini neşre memur olmuştu. Fakat Enoştekin Terzi burada kendi hesabına çalışmağa başlamış, kendisine سند الهادين *Senedülhadiyin* ve حيات المستجيبين *Hayatülmüstecibin* namını vermiş olduğundan İranlı Hamza ile araları bozuldu. Hamza, Enoştekin Terzi aleyhinde bir çok yazılar yazdıysa de kendi tarafından kurulan Hâkim dininin müminleri olan Lübnan تنوح *Tenuh*'larının Enoştekin Terzi'nin ismini almalarına mani olamadı⁵².

⁵² Bugün Lübnan'da, Havran'da, Vadii Tim'de kesretle Safad, Akkâ, Şam, Halep ve Mercaiyun taraflarında da dağınık bulunan ve Hâkim dinine merbut olan Dürziler bu ismi enoştekinin Terzi ve Turzi isminden almışlardır.

Hâkim, saltanatının yirmi beşinci senesinde (1021) henüz otuz yedi yaşında iken bir gün adeti veçhile yalnızca eşeğine binerek جبل مقطم *Cebeli Mukattam*'a gitti. Ve bir daha avdet etmedi. Kendisini aramağa giden ümerasından bulgar مظفر *Muzaffer*, Buharalı Enoştekin Terzi ile kadilkudat, hâkim'in فر *Kamer* isimindeki eşeğini, ön ayakları kılınçlanmış, gemi eğeri üstünde olarak در قصر *Deyri Kasır*'da buldular. Hayvanın izini takip ederek Hulvan'ın şarkında bir yerde de Hâkim'in elbisesini gördüler. Elbisenin düğmeleri ilikli idi, Fakat üzerinde hançer eseri bulunuyordu. Hâkim'in, hemşiresi سیده *Seyyide* ile askerî kumandanlarından امير سيف الدين *Emir Seyfeddin* tarafından katlettiler ve cesedinin bir kuyuya atıldığını müverrihler naklederler.

Hâkim'in gaybubetinden sonra Hamza da gizlendi. Fakat gizlendiği yerde bir çok risaleler, kitaplar yazarak Hâkim dinini kabul edenlere göndermekte devam etti. Bu eserlerde Hâkim'in ölmediğini ve bir gün çıkarak kendi vezaratile muhaliflerini imha ve dinini teyid edeceğini yazıyordu. Bunun içindir ki Hâkim'i allah tanıyan dürzüler, Hâkim'in hayatta ve baki olduğuna, halkda gördüğü fitne ve fesaddan, halkın irtikâp ettiği günahlardan dolayı onlara gazap ettiğine ve mahza halkın bu hallerini görmemek üzere ihtifa eylediğine, insanlar tövbe ve rucu ettikleri, hüsnü niyet sahibi oldukları zaman, şimdiye kadar geçen yalancı din peygamber ve naşirlerinin yalanlarını meydana çıkarmak üzere dönüp geleceğine itikad ederler⁵³.

* * *

Kelâmî mezhepler, Süryaniler tarafından tercüme edilen eski Yunan ve İskenderiye filozoflarına ait eserlerle İran'dan, Hint'ten, Sâbî'lerden intikal eden fikirlerin, İslâm dinine giren hıristiyan ve musevî unsurların tesirleri altında alabildiğine çoğalırken bir de Sofilik cereyanı başgösterdi: Bu cereyanın ilk mümessili Emevî'lerin son ve Abbasî'lerin ilk devirlerinde yaşaya, fakat vefatı tarihi kat'î surette malûm olmıyan ابو هاشم *Ebu Haşim* idi. İslâm âleminde ilk صوفى *Sofî* lâkabını alan ve tekkelere menşe olan ilk زاوية *Zaviye*'yi kuran bu adamdı. İtikat hususunda جبیه *Cebriye*

⁵³ دائرة المعارف

mezhebinin iltizam eden Ebu Haşim, ötedenberi hristiyan zâhid (keşiş) leri ve صومعه *Savma*'aları ile dolu olan Şam'da doğmuştu. Tekke ve hanikahların başlangıcı olan ilk زاویه *Zaviye* de hristiyan ekâbirinden biri tarafından رمله شام *Remlei Şam*'da inşa edilmişti⁵⁴.

İlk sofiler keşişler gibi hayatlarını züht ve ibadete hasreden insanlardı. İnzivayı iltizam eden bu adamlar, itikadî ve felsefî münakaşalarla uğraşmaz, müritler toplamak, âyinler yapmak gibi şeyler bilmezlerdi.

Bidayette bu suretle zühdf bir şekilde başlıyan sofilik cereyanı, İran'dan, Hint'ten, Neoplatonizmden gelen fikirlerin ve kısmen de hristiyanlığın, islâmî muhitlerde kuvvetli tesirler bırakmağa başladıkları zamanlardan sonra tedricen felsefleşmeğe yani تصوف *Tasavvuf* (Mysticisme) şeklini almağa başladı.

Ebu Haşim'den sonra eskidenberi Süryanîlerle meskûn olan mıntıkadaki كوفه *Kofe* şehrinde doğan سفیان ثوری *Süfyanisevri* (vefatı 784), neoplatonizmin beşiğinde yetişen ذوالنون مصرى *Zünnuni Mısrî* (vefatı 859), Horasan'lı Mecûsilerden birinin torunu olan بايزيد بسطامى *Bayezidi Bestamî* (vefatı 875), نهاوند *Nihavend*'li جنيد بغدادى *Cüneydi Bağdadî* (vefatı 911), İran'lı حلاج منصور *Hallacı Mansur* (vefatı 921) gibi bu cereyanın bellibaşlı simaları yetişti.

İlk zamanlarda softler fikir ve kanaatlerini, mezhep ve meşreplerini gizli tutuyorlardı. Bilâhare Zünnuni Mısrî ve شيخ شبلى *Şeyh Şibilî*'den sonra izhara başladılar⁵⁵. Hristiyan keşişlerin zühdf hayatlarını taklit eden sofilerin kendilerine mahsus ibadetlerinde ارباب *Erbain* gibi musevilikle alâkası olanlar da vardı⁵⁶.

Sofilik, tasavvuf şeklini aldıktan sonra tecavüzî bir vaziyet aldı ve mücadeleye girişti. Tasavvufçular, "kelâm ve felsefe mekteplerinin istidlâl ve muhakemelerinin kuru lâf güürütüsünden ibaret olduğunu," söylemeğe başladılar. Kendi tabirlerince "حجاب *Hicap* ve cehalet zulmetlerinde boğulan insanların ancak kendilerinin gittikleri مکاشفه *mükâşefe* yolunda hak ve hakikate erişebileceklerini," iddiaya koyuldular. Bu suretle İslâm camiası içinde tasavvufçular

⁵⁴ نامه دانشوران C. 3, S. 158-159, Tahran tab'ı.

⁵⁵ نفحات الانس *Nefhatülüns* tercümesi, S. 87.

⁵⁶ اسماعيل حقي. كتاب الخاط S. 252.

namı altında yeni bir zümre türedi. Bu zümrenin takip ettiği yollara tarikat, tarikatlerin ulularına da مرشد *Mürşit*, şeyh ve pir denildi.

İslâmiyetin ilk asırlarında mevcut olmayan ve hiç bilinmeyen tasavvuf cereyanına ve tarikatlere islâmî bir mahiyet ve kudsiyet vermek üzere bunların esaslarının da Peygamber tarafından vaz' ve telkin edilmiş olduğu fikri ortaya atıldı. Her tarikati Peygamber'e isal edecek birer silsile tertip edildi. Bu silsileler «جهار يار كوزين» *Ciharyarigüzin* denilen Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali vasıtalarıyla Peygamber'e çıkarılıyorlardı. Buna göre gûya Peygamber tarafından bu dört zata ayrı ayrı şekillerde telkin edilmiş olan esaslar, bu silsilelerle tarikat pirlerine kadar gelmiş oluyordu. Fakat bilâhare bu dört silsileden ikisi, Ebu Bekir'le Ali'ye münteht olanları kuvvetlendi. Diğerleri unutuldu. Ebu Bekir'e münteht olan tarikatlere صدیقیه *Siddikiye* veya طرق خفيه *Turukı Hafiyeh*, Ali'ye vasıl olanlara da علویه *Aleviye* veya طرق جهريه *Turukı Cehriye* denildi⁵⁷.

Tasavvufçuların مکاشفه *mükâşefe* tariki, biri ilk merhalede hakkı müşahede etmek, diğeri de ilk merhalede nefsi bilmek ve sonra hakkı müşahede etmek gibi iki şekilde inkişaf etti. Bu şekillerden birincisi müessirden esere, ikincisi de eserden müessire intikal tarikleri idi⁵⁸.

Tasavvuf (misticizme) un temeli vahdeti vücüt nazariyesi وحدت وجود *Pantheizme* idi. Bu nazariyenin esası "Allah, vücudu mutlak ve her türlü مظاهری *mezahiri* bizatihi şamildir.", cümlesile hülâsa edilebilir. Fakat tasavvufçular bu esası izah hususunda ikiye ayrılıyorlardı. Bir kısmı mevcudat gibi vücutta da kesret kabul ve nazariyeyi şu suretle izah ediyorlardı. "Salik mükâşefe yolunda Allah'a vasıl olunca irfan ve tevhid denizine dalar. Bu vaziyette kendi zatı, Allah'ın zatında, kendi sıfatı Allah'ın sıfatında مضمحل *muzmahil* olur. O zaman bu salik nazarında Allah'dan maada her şey kaybolur. Vücutta artık Allah'dan başka bir şey görmez.,"

İkinci kısım ise, vücutta vahdet kabul ve bir olan vücudu, vücudu mutlaktan, yani Allah'dan ibaret telakki ediyorlardı. Bunlara göre "Cihanda vücudu mutlaktan başka bir şey yoktur. Olma-

⁵⁷ کمال الدین محمد الحریزی. تبیان وسائل الختایق فی بیان سلاسل الطرائق C. I, S. 12-22.

⁵⁸ Muhiddin-i Arabî, Seyyid Hasan Ali Elşazeli birinci tariki, Gazali ve peyrevleri ise ikinci tariki iltizam etmişlerdi.

sı da mümkün değildir. Kâinatta görülen kesret yani varlıklar ancak hayal ve serab menzilesinde olan اضافات izafat ve تعينات taayyünât-tadır. Mevcudatın kâffesi hakikatta birdir. Onlardaki ayrılık ve çokluk, ancak مظاهر mezahir itibariledir⁵⁹.,

İslâm âleminde zuhur eden bütün mutasavvıflar arasında esas itibarile müşterek olan vahdeti vücut nazariyesi, en mükemmel şekilde ancak Muhiddini Arabî, Celâleddini Devvanî, Şehabeddini Söhreverdi, Aziz ibni Mehmedünnesefî, Bedreddini Samavnevi gibi tasavvufcular tarafından izah edilmiştir. Bunların eserlerinden anlaşığına göre, tasavvuf erbabı, vahdeti vücut nazariyesini şu suretle anlıyorlardı: “Vücudü hak, zati hakkın aynıdır. Zati haktan başka hakiki mevcut yoktur. Âlem vücutta (kâinatta) zahiren görülen zevatı müteaddide yani muhtelif eşya hakikatte zat olarak mevcut değildir. Hakikatte mevcut, ancak sıfatı kesire ile muttasıf zati hak-dır. Görülenler (eşya), olanlar (اکوان) ekvan, şahıslar ve ferdler, vücudü hakkın zati şununatından başka bir şey değillerdir. Bircümle mevcudat vücudü hakda müstağraktır. Binaenaleyh, vücut, vücut olduğu haysiyette vücudü hakka münhasırdır⁶⁰. Allah’dan gayri bircümle mevcudatın vücudü mecazî ve itibaridir. Bütün mümkünatın behemehal kendisine asla adem tari olmayacak yani hiç yok olmayacak bir aslı bakıye intihası ve cümlesinin o asılda birleşmesi gerekli ve zarurîdir. Binaenaleyh bir malülün yani mahluk bir şeyin zevatı, hakikat ve nefselemerde illetin tavrı aharde zuhurundan ve vechi evvele mugayir diğer bir vechi nisbî ile tecellisinden ve itibarat ve şüunatı zatiyesinde bir itibardan diğer bir itibara, bir şeyinden başka bir şeine intikalinden ibaret demektir⁶¹.,

Tasavvufcuların kendi tabirleriyle olan şu icmal gösteriyor ki islâm panteistlerine göre âlemden görülen her şey, hakikatte varlıktan mahrum ve aynalardaki akislere mümasil hayallerden ibarettir. Onların tabirince “insan, bizatihi yani hakdan ayrı ve sıfatı mahsusayı haiz olarak mevcut değildir. Belki zati hak, vasfı insan ile muttasıf ve insanda zahir olmuştur. Bu suretle zattan mücerret olan vasfı insan, hakdan ibaret yücuda taalluku itibarile mevcut olmuştur., Celâleddini Rumî, bu telâkkiyi iki beytinde şu suretle

59 سعدالدين تفتازانى. رسالة وحدة الوجود

عزیز بن محمدالنسفی. زبدة الحقائق

61 جلال الدين دواني. رسالة الزوراء [Sefinci Ragıp içinde].

hulâsa ediyor: “*Ey canımızın canı! biz kim oluyoruz ki kendimize vücut verelim de seninle ortaya çıkalım. Biz, bir alay hiçleriz. Bizim varlığımız da hiçdir. Sen bir vücudu mutlaksın ki zuhur aynasında fanileri gösteriyorsun,*”⁶².

Muhiddini Arabî, daha ileri giderek bir tezahürden bir akisten ibaret olan âlemin görülen heyetinin de müstemirülvücut olmadığını iddi etmektedir: “Âlem, her an mütebeddildir. Allah daima âlemde mütecellidir. Birinci tecellinin aslına rücûiyle âlem madum olur. İkinci tecelli ile de tekrar vücut bulur. Bu tecelliler o kadar seri olur ki her iki tecelli arasında infisal müşahede olunamaz. Tabiri diğerle hiç kimse âlemin bir anı gayri münkasimde evvelâ madum ve sonra mevcut olduğunun farkına varamaz”⁶³..

Tasavvufçular, yalnız kâinatı hayalden ibaret addetmekle iktifa etmiyor, kelâmcıların büyük bir ehemmiyet verdikleri ervah, ukul ve nüfusu da hiçe indiriyorlardı. Samavne kadısının oğlu meşhur Bedreddin, bunu şöyle ifade ediyor: “*Ervah ve mücerredat, vücudu mutlakın meratibi, ecsam ise vücudu mutlakın mezahiridir. Vücutta ancak bu meratip itibariyle âlemi ecsamda mezahiridir. Vücutta ancak bu meratip itibariyle âlemi ecsamda zahirdir. Binaenaleyh mezahir kalmayınca meratibin de kalmaması ve yalnız vücudu mutlakın payidar olması zarurîdir*”⁶⁴..

Tasavvufçular, bir tecelliden ibaret telâkki ettikleri tekvine sebep olarak ta aşkı kabul ediyorlardı. Celâleddini Rumî bu telâkkiyi bir beytinde “*Ademe varlık lezzetini tattırdın. Ademi ezelde kendine âşık etmiştin. Galeyanı aşk iledir ki bu âlem zuhûra geldi,*” yolunda icmal ediyor⁶⁵. Tasavvufçulara göre “*Ademin karanlığını giderecek, bizi lâhutî menbaumız olan hüsnü mutlaka eriştirecek ancak aşktır. Hakikî aşka vasıl olan hiçlikten, şerden, çirkinlikten, kurtulur. Her şeyde hüsnü mutlakı görür. Kendi batmında da vücudu mutlakı bulur. İşte fanîfillah mertebesi budur,*”

62 ماكه باشيم اى توماراجان جان . تاكه ماياشيم باتو درميان
ماعد مهليم و هستيهاي ما . تو وجود مطلق قاني نما
جلال الدين رومي، مثنوي

63 عى الدين عربى. التدبيرات الالهية و فصوص الحکم

64 بدرالدين صاهونوى. لطائف الاشارة. Fatih kütüphanesi.

65 لذت هستى نمودى نيست را. عاشق خود کرده بودى نيست را
جلال الدين رومي، مثنوي

Tarikatçilerin âkide hususundaki bu telâkkileri, ibadet olmak üzere de muhtelif vaziyetlerde sallanarak, dönerek, ellerini birbirine çarparak zikretmeleri, âyin esnasında def, baz, bendir, tanbur, dümbelek, kudüm gibi musiki âletleri çalmaları, elbiseleri ve giyimleri tarzı, âyinlerinin merasimi, kulaklarına küpe takmak gibi itiyatları şeriatçileri aleyhlerine şahlandırmakta geç kalmadı. Gerçi mutasavvıflar âkide ve mezheplerini birtakım remizle, işaretler ve teşbihlerle setrü tezyine çalışıyorlardı⁶⁶. Fakat içlerinde *حلاج منصور* *Hallacı Mansur* gibi taşkın, *شهاب‌الدین سهروردی* *Şahabüddini Sühreverdi* gibi atak adamlar çıkıyor, bunlar ifratlarının cezasını kanlariyle ödiyorlardı.

Medresede yetişen ve hayatının sonlarına doğru tasavvuf yolunu tutan Gazalî (1058—1112) medreseyi temsil eden şeriatçilerle tekke mümessili olan tarikatçiler arasındaki anlaşamamazlığı kaldırmak için şeriatle tarikati mezc ve telif etmeğe pek çok çalıştı⁶⁷.

Tasavvuf ve tarikatçilik bidayeti zuhûrunda o kadar kuvvetli değildi. Fakat Bağdad'ın büyük İslâm İmparatorluğu üzerindeki maddî ve manevî nüfuzunu kaybederek kudretli bir merkeziyetin ortadan kalkması siyasî ve içtimaî vaziyeti tarikatçilerin kuvvetlenmesine müsait bir hale getirdi.

Filhakika Abbasî İmparatorluğunun zaâfını müteakip her yerde zuhûr eden iğtişaşlar, küçük prensler arasında başgösteren mücadeleler, içtimaî nizamı sarsmış, halka karşı zulüm ve teaddî haddi aşmıştı. Bu hal, maddî ve manevî teşevvüş ve ıztıraplar altında ümitsizliğe düşen ruhlarda tabiatıyla tasavvuf ihtiyacını doğurdu. Halk, kendisine en çok mühtaç olduğu ruhî huzur ve sükûnu, ümit ve saadeti vadeden şeyhlere, tekkelere büyük bir rağbet göstermeğe başladı. Bu suretle tarikatçilik kuvvetli bir cereyan halinde teessüs ve intişar etti. Küçük zaviyeler yerine büyük tekkeler, muhteşem hanikahlar, muazzam âsitaneler kaim oldu.

⁶⁶ S. 19. صارى عبدالله افندى. منهاج الفتراء

⁶⁷ Gazalî'nin ve ondan sonra aynı yolu takip edenlerin mesailerine rağmen Türkiye'deki medrese - tekke mücadelesi her iki tarafın ifratçı unsurları tarafından idame edildi. Dördüncü Mehmed zamanında bu mücadele medreseli Kadızade taraftarlarıyla tekkeli Sivasî taraftarları arasında kan dökülecek bir şekil aldı. Köprülü Mehmed Paşa'nın kudretli darbesi bu mücadeleyi muvakkaten teskin etti. Nihayet her iki taraf ta kendi başını yedi. Mücadele de kendileriyle beraber tarihe gömülmüş oldu.

Horasan, Harezm gibi irani tesirlerin kuvvetli olduğu yerlerde bu cereyan daha ziyade inkişaf etti. İran ve Hint an'anelerinin telâki noktası olarak Horasan mıntıkası tasavvufi cereyanların da başlıca merkezlerinden biri oldu. Daha sekizinci asırda Nişabur'da, Merv'de, Herat'ta birçok mutasavvıflar zuhur etti.

Horasan İslâm dünyasıyla Türk âlemi arasında bir geçit idi. Müslümanlık, Türkler arasına bu yoldan girmişti. Tasavvuf cereyanları da İslâmiyetin takip ettiği yollardan kolayca maverâünnehr'e sokuldu. Dokuzuncu asırda Bahara, Fergane, Harezm sahaları şeyhlerle, dervişlerle doldu. Bu şeyhlerin müridleri, göçebe Türkler arasına kadar sokularak tarikatlerini neşre başladılar. İlahiler okuyarak hak rızası için halka Cennet yolları gösteren bu dervişler, eski mukaddes Türk *اوزان* *Ozan*'larına benzediklerinden halk bunlara karşı bigâne kalmadılar. Bu suretle eski Ozanların yerine atalar, babalar kaim oldu.

İslâm dünyasının her tarafına sokulan tarikatçılık gittikçe genişlerken, halkın zühtü takva erbabına olan hürmet ve riayet hisierinden istifade eden derbederler, sofi, derviş ve şeyh kıyafetine girerek sadedilleri aldatmağa koyuldular. Sofilik cereyanı başladıktan az zaman sonra bu gibi sahtekâr adamlar da türemiş, şeyhlik, dervişlik, sofilik kisvelerine burunmuşlerdi. Dokuzuncu asrın ikinci yarısıyla onuncu asrın ilk yarısında yaşayan *كشیری* *Kuşeyri* kendi zamanında sofilerin muhakiklerinin munkariz olduğunu, bunlardan pek nadir adamlar kaldığını itiraf etmektedir⁶⁸.

Esas itibariyle de hayat heyecan ve hamlelerini çürüterek insanları uyuşturan tasavvuf, bu canil ve sahte mumessiler tarafından tamamıyla atalet ve meskenet menbaı haline konuldu. Açık göz ve fettan şeyhler, uyuşturarak kendilerine ram ettikleri hödüklerin sırtları üzerine postlarını yayarak kendilerine birer saltanat kurdular. Bu suretle kendilerine körükörüne itaat edecek binlerce müritleri olan siyasi büyük roller oynayabilecek, nüfuzlu şeyhler türedi. Bu şeyhiere karşı büyük ve kudretli hükümdarlar bile politika etmeğe mecbur oldular. Hükümdarların politika etmek mecburiyeti şeyhlerin nüfuzlarını bir kat daha artırıyor, müritlerin uy-

⁶⁸ Kuşeyri risalesi, Hoca Sadettin tereümesi. Bayezid kütüphanesindeki yazma nüsha. No. 1302.

durdukları bin bir türlü keramet menkıbeleri ise halk ve hükümdarlar üzerinde onlara ilâhî bir sulta kazandırıyordu⁶⁹.

Şeyhlik siyasi sahada kudret kazanmağa başlayınca ihtiras peşinde koşan açık gözlerden bir çoğu, bu kisveye bürünerek siyasi faaliyete başladılar. Abbasî halifelerinden Mehdî zamanında Horasan'da zuhur ederek devletin başına büyük bir gaile açan *Elmukanna'*, irşad postundan saltanat tahtına geçmek isteyen bu gibi derbederlerden idi. İslâm dünyasının şarkında Selçuk devleti kurulurken, garbında da irşad postundan hükümdarlığa çıkanlar görülmektedir. Şimalî Afrika'da مرابطين *Murabitin* devletini (1056-1147) kuran عبدالله بن ياسين *Abdullah ibni Yasin*, bidayette Senegal'da küçük bir رباط *Ribat* (zaviye) de âbit ve zahit bir şeyh kıyafetinde müridler toplayarak bir hükümet kurmuş, haleflerinin İspanyayı bile zaptetmiş olduklarını biliyoruz⁷⁰.

Esasen büyük şeyhlere müridleri arasında sultan, tekkelerine de asitâne denilmesi; şeyhlerin başlarına giydikleri külahlara taç

⁶⁹ Şeyhlerin cahil hükümdarlar ve zavallı halk üzerindeki nüfuzlarının ne kadar kuvvetli olduğunu Timuriler devri âlimlerinden عبدالرحمن جامی *Abdurrahman Câmî*'nin meşhur شیخ نجم الدین کبری *Şeyh Necmeddini Kübra*'nın tercümei halinden bahsederken yazdığı bir menkıbe pek güzel göstermektedir. Câmî, bu gün hayretle okunan menkıbeyi şöyle anlatıyor: «Şeyh Meodeddini Bağdadî Harezmi'de vâzedirdi. Harezmişah Alâeddin Mehmed'in anası da vaza devam ediyordu. Harezmişah'a şeyhin anasile gizlice nikâhlanarak münasebette bulunduğunu söylediler. Harezmişah da Şeyh Meodeddini suya attırarak boğdurdu. Meodeddini Bağdadî'nin akibetinden Neemeddine haber erişti. Mütegayyir oldu. Başını secdeye koydu. Bir hayli zaman sonra kaldırıp dedi ki: Hazreti izzeden istedim ki oğlum Meodeddinin kanı bahası olarak mülkü Sultan Alâeddin Mehmed'den ala! icabet buyurdu (!). Sultana bundan haber verdiler. Begayet pişman oldu. Piyade şeyhe geldi. Ve bir leğen dolusu altun getirdi. Eğer دیهت *Diyet* gerek işte altun. Eğer kısas eyler isen işte kılıç ve baş! Şeyh cevabında buyurdu ki anın diyeti senin mülkündür. Senin başın gider. Ve çok halkın dahi başı gider. Sultan Alâeddin Mehmed nevid olup geri döndü. Ve ankarip Cengiz han zuhur etti.» (نفحات الانس) Nefehatülüns tercümesi s. 2-481) Bu menkıbe mukadderatlarını bir takım derbederlerin manevî kuvvetlerine (!) bağhyacak bir hale düşen zavallı müslümanların açık göz fettanlar elinde ne acıklı bir duruma sürüklendiklerini, irtikâp ettiği siyasi hatalarla hem kendi hanedanını hem de türk ve islâm dünyasını perişan eden Harezmişah Alâeddin Mehmed'in de ne kadar geri ve cahil bir adam olduğunu göstermesi itibarile ibretle okunmağa değer...

⁷⁰ İranda kudretli bir hükümet kurmuş olan Safavîlerin de, saltanat tahtına şeyhlik postundan çıkmış oldukları malûmdur.

ismi verilmesi, büyük dergâhlarda hususî bayraklar bulunması, masevayı terk ederek vücudu hakla birleşmek davasında olan bu adamların hakikatte hangi gaye peşinde koşduklarını pek güzel göstermektedir.

Batınilerde tarikatlerin siyasî sahada kudret ve nüfuz kazanmasından istifade etmeği ihmal etmediler. Bunlar da tasavvuf namı altında icti maî nizamı esasından sarsacak zehirler neşrine devam ettiler. Bunlardan Işıkçılar, Ali-ilâhîler, Huruffler, Babatler bilhassa türkler üzerinde meş'um izler bırakan zehirler saçtılar⁷¹.

Adetleri ve mahiyetleri birbirlerinden pek farklı olan tarikatler, müteakip asırlarda sayılamıyacak kadar çoğaldılar. Bunlardan Batıniler, Hurufiler, Hulûliyeciler, İbahiyciler gibi bazıları islâm dininin hududundan büsbütün harice çıktılar. Mevleviler,⁷² Rufailer⁷³ Nakşibendiler⁷⁴ gibi bir kısmı da zahiren islâm dini hududu içerisinde kaldılar. Buna göre tarikatler بدعيه Bid'iyye ve سنیه Sünniyye namlarile iki büyük guruba ayrıldılar. Bid'i sayılan ana tarikatlerin adedi on birinci asırda on biri buluyordu.

Zahir şeriate uygun olduğu iddia edilen sünnî tarikatlerin adedi ise sayılamıyacak kadar çoktu. Hemen her açık göz tarikatçi kendisine ve evlâdına zengin zengin vakıflar temini için bir tarikat kurmuştu⁷⁵.

Sünnî tarikatlerden, Mevlevilik, Kadirilik, Rufailik, Şazelilik, Be-devilik, Nakşilik, Bayramilik, Sadilik, Halvetilik.... gibi pirleri maruf olanlar, tarikatçılar arasında طرقلیه Turukaliyye ismile anılıyorlardı. Bunlardan her birinde, takip edilen ayin ve ibadet şekli, mensuplarının elbiseleri, külâhları, asaları ayrı ayrı idi. Hatta bir tarikat dervişlerinin saçlarındaki tıraş biçimi diğer tarikat dervişlerine benzemezdi. Tarikat ağına yeni bir zavallı düştüğü zaman yapılan merasim de her tarikatte ayrı ayrı idi.

Sünnî denilen tarikatler birbirlerinden bu kadar farklı olmakla

⁷¹ روح مشنوی. c. 2, s. 211.

⁷² حریری زاده کمال الدین C. III, S. 147-148.

⁷³ حریری زاده کمال الدین C. II, S. 51.

⁷⁴ حریری زاده کمال الدین C. III, S. 195.

⁷⁵ Kemalüddin Mehmed El-Hariri bütün bu sünnî tarikatleri ihtiva etmek üzere سلاسل الطرائق فی بیان وسائل الخلق و بیان و مسائل الخلق ünvanı altında üç ciltlik bir eser yazmıştır. Bu eserin yegâne yazma nüshası Fatih kütüphanesinde mahfuzdur.

beraber hepsinde müşterek bir esas vardı. Tarikatlerin ruhu demek olan bu müşterek esas “Zikir ve bir de insanın kendi iradesile hayatta mevdi kabul etmesi,” idi. Tabii ölümle giden kimse nasıl dünyadan bilküllüye el çekmeğe mecbur olursa, tarikate giren her insan da kendi iradesile her şeyden vaz geçecek, kendi vücudünü yok farzedecekti⁷⁶.

Bütün tarikatlerde müşterek olan bu esas, طرق سنیه Turuku Sünniyye ve طرق عليه Turuku Aliyye gibi mutantan ünvanlar altında teb-cil edilen tarikatlerin müslüman dünyasının inhitatında ne kadar müessir bir rol oynadıklarını pek güzel göstermektedir.

Halka, ruhî huzur, manevî saadet, uhrevî cennet ve nihayet allah ile ittihad vadeden bütün bu tarikatlerdeki müşterek esasa göre muayyen kelimeleri gece gündüz durmadan tekrar ede ede şuurları sarsılan zavallılar, ölmeden evvel ölmek tavsiyesile bütün hayattı faaliyetleri bırakıyor, alevî, içtimai, şahsî vazifelerini unu-tuyor, hanikahların veya evlerinin köşesine çekilerek uyuşuyorlardı.

Tarikatlerin bu müşterek esası, uydurma keramet menkibeleri her hanikahı bir tenbelhane, bir cehalet ve hurafe yuvası yapıyor-du. Zikir ve ibadeti, manasını bilmediği arapça bir kaç lafzı tekrardan ibaret telâkki eden cahil de.bederler, tasavvufun aşk, hüsnü mutlak ve ittihad... gibi mübhem tabirlerini de kendi hay-vanî anlayışlarına göre tefsir ederek bu cehalet ve hurafe yuvalarını aynı zamanda bir rezalet batakhanesi, bir fesad ini haline getiriyorlardı⁷⁷.

İşte Oğuz Türkleri, Selçuk oğullarının başbuğlukları altında müslüman dünyasının mukadderatını ellerine almak üzere Seyhun boylarında cenuba indikleri zaman, İslâm âlemi, siyasî, içtimai, iktisadî ve dinî hayat itibariyle acıklı maceralar içinde çırpınıyor, yıprandıran, çürüten küflü hurafeler arasında boğuluyordu. Bu dahilte rezalet ve iğtişâşlar yanında bir de Şarkî Roma İmparatorluğunun istilâ tehlikesi belirmişti. Urfa'ya kadar sokularak oralarda hareket üsleri kuran Şarkî Roma, Suriye'yi tehdit edecek birçok sevkül-ceyşî noktaları da elde ederek Bağdad'ı ortadan kaldırmak, He-

⁷⁶ رسالة جهاتيه S. 103.

⁷⁷ Türkiye Cumhuriyeti tekke denilen bu fesat ve rezalet inlerini tarihe gömmekle halkın yalnız manevî varlığını değil, ahlâki, içtimai ve iktisadî varlığını da kurtarmış ve korumuş oldu.

rakliyüs zamanında kaybedilen Palestin ve Suriye'yi geri almak emelini takibe başlamıştı. Kudretli, âdil ve azimli bir sima ile sahneye çıkan Selçuk oğullarının hayret verici serî muvaffakiyetleri ve bütün İslâm dünyası tarafından bir halâskâr gibi karşılanmaları esbabını bu haricî ve dahilî sebepler içinde aramak icap eder.

Fakat Selçuklar idaresinde ilâhî bir halâskâr gibi İslâm dünyasına giren Türklerin siyasî, idarî, ahlâkî, içtimâî ve dinî bu kadar mütefessih bir muhit içine düşmeleri tabiatıyla tesirsiz kalmıyacaktı. Filhakika Selçukların ve onlardan teşaub eden diğer Türk devletleriyle Osmanlı İmparatorluğunun bu sahalarda sukut ve inhitat âmilleri araştırılırken, bu âmillerden mühim bir kısmının menşe itibariyle bu muhite ve onun muhtelif tesirlerine dayandığını görmemek kabil değildir.
